

ԴԵՅԿԻԴ ՄԱՐՇԱԼ
ԼԱՆԳ

ՔՐԻՍՏՈՖԵՐ ՋԵՅՄՍ
ՈՒՈՔԸՐ

ՀԱՅՏԵՐԸ

9(47.925)

L-18

ԳԵՅՎԻԴ ՄԱՐԺԱԼ
ԼԱՆԳ

ՔՐԻՍՏՈՖԵՐ ԶԵՅՍՍ
ՈՒՈՔԸՐ

ՀԱՅՏԵՐԸ

3214

ՀԱՅԿԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱԿՈՐ ԽՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1992

Անգլերենից թարգմանեց Ջ. Լ. ԹՈՐՈՍՅԱՆԸ
Խմբագիր՝ Կ. Ս. ԽՈՒՂԱՎԵՐԴՅԱՆ

ԼԱՆԳ Դ. Մ., ՈՒՈՔԸՐ Ք. Ջ.

L 181 ՀԱՅԵՐԸ: [Հայ ժողովրդի պատմություն / [խմբ.՝ Կ. Ս. Խուղավերդյան]; Անգլ. թարգմ. Ջ. Լ. Թորոսյան. — Հր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ. 1992, 86 էջ:

Անգլիացի հայագետ պատմաբաններ Դեյվիդ Մ. Լանգի և Քրիստոֆեր Ջ. Ուոլքերի ներկա աշխատությունը, որը ցրանց գեկուցագիրն է Մեծ Բրիտանիայի «Փոքրամասնությունների իրավունքների խմբին», ընդհանուր գծերով լուսաբանում է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունը, ցրա ավանդը համամարդկային քաղաքակրթության մեջ, հայերի կրած տառապանքները Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների տիրապետության տակ, Մեծ եղեռնն ու հաջորդած ծանր տարիները, հայ սփյուռքի առաջացումն ու ներկա վիճակը, բազմաշարժար Հայկական հարցի նոր արժարծումը:

Ուշագրավ է նաև Ք. Ուոլքերի սույն գրքում գետեղված ընդարձակ հոդվածը, որտեղ դրսևտրվում են հեղինակի դատողությունները հայ ազգային-ազատագրական շարժման նոր փուլի (1990-ական թթ.) վերաբերյալ:

0503020913

L 706 (01) 1992 — չհայտարարված ԳՄԴ 63.3 (22)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՏ

1976 թ. Լոնդոնում հրատարակվեց անգլիական գիտնականներ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսորներ Դեյվիդ Մ. Լանգի և Քրիստոֆեր Ջ. Ուոլքերի «Հայերը՝ գեկուցագիր, որ ներկայացված էր Մեծ Բրիտանիայի «Փոքրամասնությունների իրավունքների խմբին» (ՓԻԽ)՝ մի հասարակական կազմակերպության, որը զբաղվում է ազգային փոքրամասնությունների ուսումնասիրման և ցրանց իրավունքների պաշտպանության խնդրով: Անհրաժեշտ է նշել, որ 1950—60-ական թթ. եվրոպական երկրների գիտության մեջ նկատվեց ազգային փոքրամասնությունների բազմակողմանի խնդրի և ընդհանրապես ազգային հարցի նկատմամբ հետաքրքրության աճ, որ պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը երկրորդ աշխարհամարտից հետո, նախկին գաղութների փոխարեն զգալի թվով ինքնուրույն պետությունների առաջացումը ստեղծեցին մի այնպիսի իրադրություն, երբ նորաստեղծ շատ պետություններում նախկին մետրոպոլիաների ներկայացուցիչները հայտնվեցին ազգային փոքրամասնությունների վիճակում (անգլիացիները՝ Հնդկաստանում, ֆրանսիացիները՝ Ալժիրում ևն): Մյուս կողմից՝ մի շարք եվրոպական երկրների հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները առաջ բերեցին բանվորական ուժի զգալի ներհուս դեպի այդ երկրները՝ այլ, գերազանցապես թույլ զարգացած երկրներից (թուրքերը, հարավսլավացիները՝ Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունում, Աֆրիկայի մի շարք երկրների բնակիչները՝ Ֆրանսիայում և այլն): Միգրացիոն այդ գործընթացները հանգեցրին եվրոպական երկրների բնակչության ընդհանուր կառուցվածքում օտար խմբերի աճին և դրա հետ մեկտեղ՝ նորանոր քաղաքական, առնետական, մշակութային, հոգեբանական, բարոյական խնդիրների առաջացմանը: Եվրոպական երկրների հասարակական շրջաններում այս խնդիրները առաջ բերեցին ծայրակետերի տարբերությամբ բնորոշվող վերաբերմունք. մի կողմից՝ առաջարկվում էր ամեն կերպ խոչընդոտել օտար բնակչության ներգաղթին, իսկ մյուս կողմից՝ ջանքեր էին գործադրվում բնակչության այդ խմբերի համար կյանքի ու աշխատանքի տանելի պայմանների ստեղծ-

ման, նրանց ազգային-մշակութային պահանջմունքների բավարարման ուղղությամբ: Նույն այս հողի վրա աշխուժացավ տարբեր իրավապաշտպան կազմակերպությունների գործունեությունը, աճեց պատմաբանների, ազգագրագետների, սոցիոլոգների հետաքրքրությունը ազգային փոքրամասնությունների կյանքի ու զարգացման խնդիրների նկատմամբ: Այս կապակցությամբ հետաքրքրությունը մեծացավ հատկապես հայերի նկատմամբ, որոնք, ինչպես հայտնի է, արդեն ունեին աշխարհի բազմաթիվ երկրներում ապրելու հարուստ փորձ՝ պահպանելով հանդերձ իրենց ազգային ինքնատիպությունը:

Սակայն հետաքրքրությունը հայերի, նրանց պատմության և մշակութային նկատմամբ պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ հենց այդ նույն ժամանակ միջազգային հասարակայնության ուշադրությունը վերստին հրավիրվեց Հայկական հարցի վրա: Սփյուռքահայության մասնակցությունը Ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարին երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, զանգվածային հայրենադարձության իրագործումը 1946—47 թթ., Միավորված ազգերի կազմակերպության ստեղծումը և սփյուռքահայ շերտանների փորձերը վերաբացել Հայկական հարցը այդ միջազգային կազմակերպության շրջանակներում, Հայկական համաշխարհային կոնգրեսի գումարումը (Նյու Յորք, 1947), Հայ առաքելական եկեղեցու ջանքերը՝ այս ամենը նպաստեց Հայկական հարցի վերարժարմանը: Սփյուռքահայ տարբեր կազմակերպություններ դիմում էին աշխարհի պետությունների կառավարություններին, միջազգային կազմակերպություններին՝ խնդրելով նպաստել պատմական արդարության վերականգնմանը: Հանուն Հայկական հարցի վերաբացման շարժումը է՛լ ավելի մեծ թափ ստացավ հետագա տարիներին, մանավանդ 1965 թ. հետո, երբ ամբողջ աշխարհի հայերը լայնորեն նշեցին Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Վճռականորեն տրամադրված սփյուռքահայ երիտասարդության մի մասն էլ, ձգտելով միջազգային հասարակայնության ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտության վրա, դիմեց ծայրահեղ միջոցների՝ ահաբեկչական գործողությունների: Հայ ժողովուրդը վերստին պարզորոշ հայտարարեց իր պահանջատիրական իրավունքների մասին: Ահա նման պայմաններում լույս աշխարհ եկավ Դ. Լանգի և Բ. Ուոքերի ներկա աշխատությունը՝ մեր ժամանակների եվրոպական հեղինակների հայ ժողովրդին նվիրված առաջին գործերից մեկը: Անգլիացի հեղինակները հետապնդել են պարզ, բայց և դժվար իրագործելի խնդիր. փոքրածավալ երկի սահմաններում ներկայացնել հայ ժողովրդին, նրա բազմադարյան պատմությունը, ավանդը համամարդկային քաղաքակրթության զարգացման մեջ, հայերի կրած տառապանքները, նրանց այժմյան կացությունը: Հայ ընթերցողը, անշուշտ, կնկատի, որ շատ դեպքերում հեղինակները ձգտել են պարզեցնել շարադրվող նյութը, այն մատչելի դարձնել նույնիսկ անտեղյակ ընթերցողներին:

Տեղ-տեղ նկատելի են որոշ անճշտություններ: Սակայն այս ամենով հանդերձ նույն հայ ընթերցողը կհամոզվի, որ հեղինակներին հաջողվել է հասնել իրենց առջև դրված նպատակին և աշխատությունը, որը գրված է շուրջ 16 տարի առաջ, այսօր էլ կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել:

Իր վերաբերմունքը հեղինակների որոշ դրույթների, աշխատությունում բերված փաստերի նկատմամբ խմբագրությունը արտահայտել է տրոփող ծանոթագրություններում:

Խմբագրությունը նպատակահարմար է գտել սույն գրքույկում զետեղել նաև Բ. Ուոքերի «Հայաստանը 90-ական թվականներին, հեռանկարներ և վտանգներ» զեկուցման լրիվ շարադրանքը: Ջեկուցումը կարդացվել է 1989-ի նոյեմբերին, Օքսֆորդի համալսարանում, Հայաստանի մամուլում այն հրատարակվել է 1990-ին՝ որոշ կրճատումներով: Ջեկուցումը արտացոլում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման նոր փուլը, որը սկզբնավորվեց 1988-ի փետրվարյան դեպքերով և իրավացիորեն ընկալվում է որպես Հայկական հարցի ժամանակակից դրսևորումներից մեկը: Ջեկուցման հեղինակը իրազեկ է Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական վիճակին, նրան հայտնի են Սումգայիթում և հարևան հանրապետության հայաբնակ վայրերում կատարված ցեղասպանության դրվագները, նա հիմնավորված երկյուղ է հայտնում դեպքերի հետագա զարգացման վերաբերյալ: Ընթերցողը հնարավորություն ունի դատելու, թե որքանով է արդարացված հեղինակի մտահոգությունը:

Մի քանի խոսք հեղինակների մասին:

ԴԵՅՎԻԴ Մ. ԼԱՆԳԸ (1924—1991) անգլիացի հայտնի կովկասագետ և հայագետ է: Երկրորդ աշխարհամարտի վերջում եղել է Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոսը Թավրիզում, որտեղ շփվել է հայերի հետ, ծանոթացել նրանց պատմությանը և մշակութային: Ծուռով ծանոթությունը վերածում է գիտական լուրջ հետաքրքրության, Դ. Լանգը սկսում է ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պատմությունը: Այս նպատակով նա մի քանի անգամ այցելել է Հայաստան, հանդիպել հանրապետության պատմաբանների հետ: 1970-ին լույս տեսավ Դ. Լանգի «Հայաստան. քաղաքակրթության օրրան» մենագրությունը, որը շուտով թարգմանվեց և հրատարակվեց եվրոպական մի շարք երկրներում: Նրա գրչին են պատկանում նաև «Լեռների ժողովուրդները. հինավուրց Արարատն ու Կովկասը» (1971, համահեղինակ՝ Չ. Բրոնի) և «Հայերը. մի աքսորյալ ժողովուրդ» (1981) աշխատությունները:

ՔՐԻՍՏՈՖԵՐ Ջ. ՈՒՌՔԸՐԸ (ծնված 1942 թ.) ավարտել է Օքսֆորդի համալսարանը, ապա հիմնովին նվիրվել հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությանը: 1971-ին ճանապարհորդել է Արևմտյան Հայաստանում, ապա այցելել է Երևան: 1980 թ. լույս տեսավ Բ. Ուոքերի «Հայաստան. մի ժողովրդի վերապրումը» մենագրությունը՝ նվիրված Հայկական հարցի, Մեծ եղեռնի, հայկական սփյուռքի հիմնախնդիրներին: Նույն աշխատու-

թյունը՝ էական լրացումներով լույս է տեսել 1991-ին: Նոր հրատարակության մեջ արտացոլված է Հայկական հարցի պատմության արդի փուլը, լուսաբանված են Ղարաբաղյան շարժումը և նրա հետևանքները:

Պրոֆեսորներ Դ. Լանգը և Զ. Ուոջըրը բազմիցս մասնակցել են կովկասագիտության և հայագիտության հարցերին նվիրված միջազգային գիտաժողովներին, հանդես եկել զեկուցումներով: Մասնավորապես նրանք մասնակցեցին 1990-ի հուլիսին Լոնդոնում կայացած կովկասյան հանրապետությունների պատմությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովին, որը գումարվել էր Լոնդոնի համալսարանի Արևելքի և Աֆրիկայի երկրների ուսումնասիրման կենտրոնի նախաձեռնությամբ: Դ. Լանգը, որը ծանր հիվանդ էր, ելույթ չունեցավ գիտաժողովին, այսօր մենք կարող ենք ասել, որ նա հրաժեշտ էր տալիս իր կովկասագետ գործընկերներին: Զ. Ուոջըրը հանդես եկավ գիտաժողովի նիստերից մեկում: Լինելով մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային շարժման ճանաչված գործիչ՝ նա իր ելույթում հայ-ադրբեջանական միջադեպը որակեց նախ և առաջ որպես մարդու և մի ամբողջ ժողովրդի իրավունքների ոտնահարում, որն անհանդուրժելի է քաղաքակիրթ աշխարհում:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1895-ից մինչև 1920 թվականները թերթերում՝ լուրերի բաժնում, հաճախ էին աչքի զարնում խոշոր վերտառությունները Հայկական հարցի վերաբերյալ: 1894—1896 թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդի թելադրանքով իրականացված ջարդերը և հետագայում՝ 1915—1918-ին երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած հայերի ցեղասպանությունը այնպիսի սարսափ ազդեցին աշխարհին, որը կարելի է համեմատել միայն Ադոլֆ Հիտլերի՝ հետագայում հրեաների հանդեպ ցուցաբերած դաժանության հետ: Ադոլֆ Հիտլերն ինքը հրապարակորեն հավանություն տվեց հայերի ցեղասպանությանը՝ 1939-ին հրամայելով իր զորքերին արշավել Լեհաստան և լեհերի հետ վարվել այնպես, ինչպես օսմանյան թուրքերը հայերի նկատմամբ վարվեցին 1915-ին: Ֆյուրերը հայտարարեց. «Ես իմ Մահվան ջոկատներին հրամայել եմ անգթորեն և անխնա բնաջնջել լեհախոս ցեղի տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Միայն այդ կերպ մենք կկարողանանք մեզ համար ապահովել պահանջված հողային տարածքը: Բացի այդ, ո՞վ է այսօր հիշում հայերի բնաջնջումը»:

1919-ին հաղթական դաշնակիցները մեծ խոստումներ տվեցին հայերին՝ հիմնելու մի ազատ և անկախ Հայաստան, որը պիտի բարձրանար նրանց հինավուրց հայրենիքի ավերակների վրա՝ Արևելյան Անատոլիայում և Անդրկովկասում: Նրանց խոստումներից և ոչ մեկը չիրագործվեց: Ինչո՞ւ: Դրա պատճառներից կարելի է ճշել հայկական հողերի երեք քառորդում ապրող հայ ժողովրդի լիակատար բնաջնջումը, դաշնակից տերությունների հոգնածությունը պատերազմից, Ամերիկայի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի հեռանալը քաղաքական ասպարեզից, մեկուսացման ամերիկյան քաղաքականության հաղթանակը և, վերջապես, 1920-ին քաղաքական երկու «տարագիրների»՝ Քեմալ Աթաթուրքի և Վ. Ի. Լենինի միջև կնքված համաձայնագիրը, որով բնիկ հայկական հողերը բաժանեցին միմյանց միջև՝ խաղից դուրս թողնելով Արևմուտքի «իմպերիալիստական» տերություններին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, մոտավորապես կես դար, Հայկական հարցը հետին պլանի վրա էր: Թուրքական բեմին իշխեց

գործունյա անհատականություն ունեցող Քեմալ Աթաթուրքը (մահ. 1938) : Օտարերկրյա բազմաթիվ դիտորդներ ողջունեցին վերածնվող Թուրքիայի հաջողությունը և ուրախ էին մոռացության տալու անցյալի մուսլ ցեղային գծությունները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Թուրքիան չեզոքություն պահպանեց, որի համար Արևմտյան տերությունները խորապես երախտապարտ էին նրան:

Վրացի Ստալինը իր հայ տեղակալ Ա. Ի. Միկոյանի հետ բավարարվեցին նրանով, որ հայերի համար հիմնեցին մի ազգային օջախ՝ նեղացված սահմաններով Հայկական ԽՍՀ: Վերջին կես դարի ընթացքում խորհրդային կառավարությունը շատ զգուշ է եղել, որպեսզի չբաջալերի հայերի վրիժառուական կամ հողային պահանջի հակումները՝ լինի դա Խորհրդային Հայաստանում, թե՛ սփյուռքահայ համայնքներում: Այս բաղաբանության մեջ թերևս կարևոր բացառություն է կազմում 1945 թ. Կարսը և Արդահանը միացնելու, իսկ ապա և Իրանական Ադրբեջանի մեծ մասը և Քրդստանը գավթելու Ստալինի կամայանիան: 1965-ին, երբ հալերը 1915-ի ցեղասպանության հիսնամյակի առթիվ Երևանում ցույց կազմակերպեցին, խորհրդային ոստիկանությունը ձերբակալեց ցուցարարներից շատերին ու մի քանի ամսով ուղարկեց աշխատանքային ճամբար: 1976 թվականին պր-ն Կոսիզինը¹ կրկին հավաստեց, որ Խորհրդային Միությունը հողային որևէ պահանջ չունի Թուրքիայից:

Նկատի ունենալով Թուրքիայի կարևոր նշանակությունը ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի մեջ, պետք է ենթադրել, որ Թուրքիայի «բալկանացումը» (այսինքն՝ այդ երկրների մասնատումը, կամ նրա հայաբնակ և քրդաբնակ շրջանների տեղային ինքնավարությունը) ձեռք չէին տալիս ԱՄՆ-ին և նրա դաշնակիցներին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից ի վեր Արևմուտքի շահերը պահանջում էին, որպեսզի Թուրքիայի արևելյան սահմանները մնան դատարկ ու ամայի՝ որպես «բուֆերային գոտի», քան վերաբնակեցված լինեն հայերով, որոնք լավ հարաբերության մեջ կլինեն Հայկական ԽՍՀ-ում ապրող իրենց ազգակիցների հետ:

Թալեաթ փաշան, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարն էր և 1915-ի ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչը, հույս հայտնեց, որ Հայկական հարցի իր լուծումը, եթե ոչ ընդմիջտ, ապա գեթ մի կես դար մոռացության կտա խընդիրը: Այդ գնահատականը ճիշտ դուրս եկավ: Ստամբուլից դուրս՝ մեկ ու կես միլիոն զոհերի սերնդից և ոչ մեկը չի վերաբնակվել արդի Թուրքիայում: Ի հիշատակ Թալեաթի, Անկարայի մայրուղիներից մեկը այժմ կոչվում է «Թալեաթ փաշա բուլվար»: 1915—1918-ի աղետից հետո երկու

¹ Կոսիզին Ալեքսեյ Նիկոլաևիչ (1904—80), ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ 1964—80-ին:

սերունդ պահանջվեց, որպեսզի աշխարհով մեկ ցրված հայությունը բուժեր իր վերքերը և վերագաներ իր ազգային միասնության գիտակցությունը: Վերջին երկու տասնամյակներում աշխարհի շատ երկրներում նկատելի է հայկական ինքնավարության վերածնունդը: Քաղաքական որոշ անցուդարձեր զայրույթ պատճառեցին այժմ վերապրող հայերին՝ նրանց մեջ արթնացնելով բողոքի և վշտի զգացումը: Այդ դեպքերից կարելի է հիշատակել Ստամբուլի փողոցներում քրիստոնյա փոքրամասնությունների վրա կատարված կանխամտածված ջարդարարական հարձակումները (հատկապես 1955 թ. սեպտեմբերի 6-ին) և կիպրահայերի դեմ 1963 թ. գործադրված թուրքական բռնությունները, որոնք կրկնվեցին 1974 թ. Կիպրոսի գրավման ժամանակ: Յավով պետք է նշենք, որ նույնպիսի վտանգներ է սպառնում նաև Լիբանանում ապրող հայերին ու նրանց ԱՄՅԻԽԱՍԻ կաթողիկոսությանը՝ շարունակվող քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում:

Ներկա զեկույցով մենք՝ համահեղինակներս, փորձել ենք այս լուրջ և տակավին չլուծված փոքրամասնության խնդիրը որոշ հեռանկարի մեջ պահել: Մեզանից ոչ մեկը անձնական շահ չի հետապնդում և ոչ էլ որևէ մեկիս մեջ հայկական արյուն կամ ընտանեկան կապ կա: Երկուսս էլ երկար ճանապարհորդություն ենք կատարել Հայաստանում: Լանգը եղել է Թավրիզում (Իրանական Ադրբեջան) 1944-ից մինչև 1946 թվականը և այցելել է Արարատ լեռան ստորոտը իրանական կողմից: 1966 և 1968 թթ. նա շրջագայել է Խորհրդային Հայաստանում: Ուղեքը 1971-ին այցելել է Թուրքահայաստան՝ Վան, Ադթամար, Կարս և Անի: Ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստան: Ողբերգական ճակատագիր ունեցող այս փոքրամասնության հարցը շոշափելիս, մենք փորձել ենք խիստ փաստացի, անկանխակալ լինել: Գուցե մեր ընթերցողներից ոմանք մեզ շատ սառնասիրտ համարեն, իսկ մեր թուրք բարեկամները՝ շատ հայասեր:

«Փոքրամասնությունների իրավունքի խմբի» (ՓԻԽ¹) հրատարակություններում որոշ զեկույցներ վերաբերում են ներկա կամ վերջին տասը տարում կատարված դեպքերին: Մենք հարմար ենք նկատել մեր այս զեկույցում դիմել նաև ավելի հին պատմական անցուդարձերի և վեճերի:

¹ ՓԻԽ—Միջազգային հետազոտությունների և լրատվության միություն Մեծ Բրիտանիայում. ստեղծվել է 1960-ին և նպատակ ունի իր հետազոտություններով ու հրապարակումներով համաշխարհային հանրության ուշադրությունը հրավիրել տարբեր երկրներում խտրականությունից տուժող ազգային փոքրամասնությունների խնդիրների վրա:

Մասամբ նկատի ունենալով, որ Հայկական հարցի օսմանյան «վերջնական լուծումը» տեղի է ունեցել 60 տարի առաջ և մասամբ էլ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ թուրք քարոզիչները ստեղծել են մտացածին, մեծապես երևակայական տեսություններ՝ ապացուցելու համար, որ թուրքերը (որոնք, ինչպես գիտեք, մի տաս դար առաջ եկել են Կենտրոնական Ասիայից և բնակություն հաստատել ժամանակակից Թուրքիայում) Հայաստանի և Փոքր Ասիայի բնիկ ժողովրդի շառավիղն են, շատերը հավատ են ընծայել թուրքերի այս հայտարարությանը, ուստի մենք հարկ ենք համարում կրկին անդրադառնալ որոշ փաստերի, որոնք հիմնվում են պատմական և հնագիտական հետազոտությունների վրա:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ւ Ր Դ Ը

Հ Ա Յ Ա Ս Ս Ա Ն Ը

Հայոց երկիրը, որ պատմության մեջ ճանաչված է որպես Մեծ Հայք, զբաղեցնում է մի ընդարձակ լեռնային տարածք՝ իր մեջ ներառելով Արևելյան Անատոլիայի մեծ մասը: Եթե վերցնենք արևմտյան սահմանը, որ Թուրքիայում ընկած է Խարբերդի և Մալաթիայի միջև, և արևելյան սահմանը, որը գտնվում է Իրանական Աղբեջանի Խոյի և խորհրդային Ղարաբաղի միջև, ապա ուղիղ գծով կկազմի 450 մղոն՝ տարածություն: Հայաստանի հյուսիսային սահմանը՝ սկսած Արդահանից և Սևանա լճից դեպի հարավ մինչև Քրդստանի հետ ավանդական սահմանը, Վանա լճից ներքև, կկազմի մոտ 250 մղոն: Նկատի ունենալով երկրի անկանոն ձևը, մենք կստանանք 100.000 քառ. մղոնից ոչ պակաս մի տարածություն:

Վերամշակված «Իսլամի հանրագիտարանը», «պատմական Հայաստանի» (արաբ Աբբասյան աշխարհագիրների Արմինիայի). մեջ ընդգրկում է ներկա Քրդստանի մեծ մասը՝ ներառյալ Հեքքիյարի երկիրը: Ըստ այդ հեղինակության, Մեծ Հայաստանը ընդգրկում է արևելքում 37° և 49° երկայնության և հյուսիսում 37,5° և 41,5° լայնության միջև ընկած ամբողջ տարածքը: Այդ հանրագիտարանը Արմինիայի տարածքը հաշվում է 300.000 քառ. կմ կամ 115.000 քառ. մղոն: Միջին դարերում Փոքր Հայաստանը (Փոքր Հայքը) գտնվում էր Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում, ներկայիս թուրքական ռազմավարորեն կարևոր Երզնկա (Էրզնջան) քաղաքի շրջանում: Խաչակրած արշավանքների ժամանակ Ալեքսանդրեոսի ծոցի շուրջ՝ Կիլիկիայում գոյություն է ունեցել մի կարևոր հայկական թագավորություն, որտեղ և գտնվում է Պողոս Առաքյալի ծննդավայր Տարսոն քաղաքը: Այստեղ իշխել են Ռուբինյան հայ թագավորական տունը, իսկ հետագայում՝ ֆրանսիական Լուսինյանները: 1375 թվականին այս թագավորությունը նվաճել են Եգիպտոսի մամլուքները: Կիլիկիան կոչվել է նաև «Փոքր Հայաստան», որտեղ և գտնվում է այժմյան Ադանա քաղաքը: Այսօրվա Խորհրդային Հայաստանը զբաղեցնում է պատմական Մեծ Հայքի տարածքի միայն 10%-ը, 29.800 քառ. կմ: Խորհրդային Միություն-

¹ 1 անգլ. մղոնը = 1609 մետրի, ծովային մղոնը՝ 1853 մ:

նում մի քանի հայկական փոքր ազգագրական շրջաններ որպես «անկլավներ»¹ մտցվել են Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի մեջ, որոնցից ամենակարևորը Լևոնային Ղարաբաղն է, որի բնակչության 85%-ը հայեր են:

Արդի թուրքական քարտեզներից հանված է Հայաստանի մասին որևէ հիշատակություն: Հողային այն տարածքը, որ ժամանակին հայտնի էր որպես «Թուրքահայաստան», բաժանված է թուրքական վարչական շրջանների, իսկ հայկական հին տեղանունները փոխարինվել են թուրքականով: «Թուրքահայաստանի» հիշատակումը խստիվ արգելված է:

Հայաստանի որոշ մասեր, ինչպես Արաքս գետի ավազանն ու Վանի շրջանը, անասելի բերրի ու գեղեցիկ են: Այստեղից էլ առաջացել է այն տեսակետը, թե Հայաստանը Ս. Գրքում նշված եղեմական դրախտավայրն է եղել: Այնուամենայնիվ, այս նկարագրությունը վերաբերում է Հայաստանի մեկ քառորդից էլ պակաս տարածքին: Եվ այնուհանդերձ, Հայաստանը հեռու է «դրախտավայր» լինելուց, նրա մեծ մասը բնակելի չէ: Տարածքը կտրված է հսկա լեռներով, որոնցից շատերը 10.000 ոտնաչափ² բարձրությամբ հանգած հրաբուխներ են: Հայաստանի ամենաբարձր լեռնագագաթը՝ Արարատ լեռը, 17.000 ոտնաչափ բարձրություն ունի: Հայկական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը 5.000 ոտնաչափ է: Քամիներից անպաշտպան այս շրջանի կլիմայական պայմաններն են՝ դաժան 7 ամիս տևող ձմեռը և կարճ (3 ամսից փոքր-ինչ ավելի), չոր ամառը: Լեռնականը, որը մի ինքնատիպ հայկական քաղաք է խորհրդա-թուրքական սահմանի վրա, ծովի մակերևույթից 5.078 ոտնաչափ բարձր է, ձմեռվա միջին ջերմաստիճանն է 12F (— 11°C): Հայաստանը հաճախ ցնցվում է ավերիչ երկրաշարժերից: 1960-ին և 1970-ին Վարդոյի և նրան հարող Վանա լճի առափնյա շրջանները զգալիորեն վնասվեցին երկրաշարժից³:

Տրանսպորտը խնդրո առարկա շրջանում մեծ մասամբ վատ վիճակում է: Նավարկելի գետեր քիչ կան, թեև նավեր կարող են նավարկել Վանա և Սևանա լճերում: Վերջին տաքը տարում, Վանա լճի մոտով, Ստամբուլի և Թեհրանի միջև, երկաթգիծ է անցկացվել, իսկ Թավրիզի ու Էրզրումի միջև ընկած ճանապարհը բարելավվել է բեռնատար ծանր մեքենաների և ավտոբուսների երթևեկության համար:

Տրանսպորտի վիճակը շատ ավելի լավ է Խորհրդային Հայաստանում: Մի քանի ժամը մեկ օդային ծառայությունը Երևանը ուղիղ գծով միացնում է Մոսկվայի հետ: Անմիջական ուղիղ երթուղի կա նաև Թբիլիսիի,

¹ Ֆր. enclave — մի պետության տարածքի մի մասը՝ շրջապատված մեկ այլ պետության տարածքով:

² 1 ոտնաչափը հավասար է 30,5 սմ:

³ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Մոսկվայի Հայաստանի տարածքի մի զգալի մասը դարձավ սղեռի երկրաշարժի սակարեզ:

Լեռնհնգրադի և ճուլիսկ Բեյրուֆի հետ: Երկաթուղային մայրուղիներ կան Երևանից Բաքու, Երևանից Թբիլիսի, ինչպես նաև դեպի Ռուսաստան: Մոտ տաս տարի առաջ երկաթուղու նոր գիծ կառուցվեց Երևանից դեպի Սևանա լիճը, որով այժմ երթևեկում են ժամանակակից էլեկտրական գնացքները:

Հայաստանը բավականին հարուստ է ազնիվ և կիսաազնիվ մետաղներով և հանքերով: Դրանով հանդերձ, քիչ կամ գրեթե ամենևին նավթ չկա: Խորհրդային Հայաստանում մեծ աշխատանք է տարվել Հրազդան գետի ջրերը էլեկտրականության համար օգտագործելու ուղղությամբ:

Դժբախտություն է, որ Հայաստանը դեպի ծով ելք չունի իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Ռուսաստանից անջատված լինելով Կովկասյան լեռնաշղթայով, Հայաստանի ամենամոտիկ ծովային ելքերն են Տրապիզոնը՝ Թուրքիայում, Բաթումը՝ Վրաստանում և Բաքուն՝ Ադրբեջանում: 1080-ական թվականներից մինչև 1375 թվականը Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ուղղակի ծովային ելք է ունեցել Միջերկրականի արևելյան մասում, մի քանի հոյակապ նավահանգիստների միջոցով, բայց դա եղել է ժամանակավոր: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանը ամբողջապես շրջապատված է ցամաքով, և այդ իսկ պատճառով տուժել է և՛ տնտեսապես, և՛ քաղաքականապես:

ՈՎԹԵՐ ԵՆ ՀԱՅԵՐԸ

Թեպետ հայերը խոսում են հնդեվրոպական լեզվով, նրանք հին ցեղախմբերի սերունդ են, որոնք նախապատմական ժամանակներից ապրել են Արևելյան Անատոլիայում: Ըստ պեղումների տվյալների, հին քարի դարից սկսած Արարատ լեռան շրջակայքը միշտ բնակեցված է եղել մարդկանցով: Այս իմաստով Ս. Գրքում հիշատակված Նոյան տապանը արտացոլում է պատմական ճշմարտություն, հատկապես այն առումով, որ նախատիպերից առաջացած մի շարք կենդանիներ ու թռչուններ դեռևս հանդիպում են Անդրկովկասում: Մարդաբանները առանձնացնում են մի հատուկ «արմենոիդ» ֆիզիկական տիպ՝ կարճ, կլոր, հաճախ տափակ հետնամասով զանգով և աչքի ընկնող երկար ու կոր քթով (արծվաքիթ):

Քրիստոսից ավելի քան հազար տարի առաջ Հայաստանում իշխել է ուրարտացի կոչվող մի ժողովուրդ: Իրականում ասորերեն Ուրարտուն միևնույն Արարատ անունն է: Ուրարտացիները հիմնել են մի՛նջանավոր թագավորություն՝ Վան կենտրոնով, որտեղ մինչև օրս պահպանվում են նրանց ավերված պալատներն ու դղյակները: Մեր թվականությունից շուրջ 600 տարի առաջ տարբեր նվաճողներ են հարձակվել Ուրարտուի վրա,

որոնցից էին սկյութները, մարերը (այժմյան քրդերի նախնիները), և մի այլ ժողովուրդ, որն իրեն անվանել է «հայասա» և եկել Կենտրոնական Անատոլիայից, հին հեթոթների պետությունից ոչ հեռու: Այսօրվա հայերը իրենց երկիրն անվանում են Հայաստան և իրենց առասպելական նախահայր են համարում Հայկին: Հայաստան-Ուրարտուի հին բնակիչները չեն անհետացել, այլ խառնվել են ներխուժած տարրերի հետ: Թեև պահել են իրենց ազգագրական ինքնուրույնությունը, բայց և այնպես նրանք որդեգրել են մի նոր լեզու, որը հնդեվրոպական խմբի որոշակի ճյուղն է կազմում:

Քրիստոսի ծննդից մոտավորապես 500 տարի արաջ պարսիկ և հույն պատմական աղբյուրները հիշատակում են «Արմենիայի» և «արմենների» մասին: Այս անուններով են նրանց հիշել Պարսկաստանի արքայից արքաներ Դարեհը և Քսերքսեսը, ինչպես նաև պատմահայր Հերոդոտոսը: Այսպիսով, կարող ենք հաստատել, որ հայ ազգը «Մեծ Հայք» կոչված երկրում՝ իր հարակից շրջաններով, շարունակաբար ապրել է առնվազն մ. թ. ա. 500 թվականից մինչև 1915 թվականը, մինչև Արլ. Թուրքիայի հայ բնակչության ոչնչացումը: Սա կազմում է անընդմեջ երկուս ու կես հազարամյակ¹:

Այսօր հայության թիվը հասնում է 5—6 միլիոնի, որոնք սփռված են գրեթե ամբողջ աշխարհով մեկ: Նրանք մշտապես դրսևորել են մտային բարձր կարողություն և հաջողակ են բիզնեսում ու մասնագիտական բնագավառում: Նրանք հայտնի են որպես գիտնականներ, մաթեմատիկոսներ, բժիշկներ, ատամնաբույժներ: Նրանք ճանաչված են արվեստի և գրականության մեջ: Բազմաթիվ հայեր կան դիրիժորների, երգիչների, շարժապատկերի ռեժիսորների, արձանագործների և գրքեր նկարագարողների մեջ:

Չնայած իրենց ողբերգական պատմությանը, նրանք աչքի են ընկնում երգիծանքով և ԽՍՀՄ-ում քաղաքական զվարճապատումներից (անեկդոտ) շատերը վերագրվում են Երևանի առասպելական ռադիոյին: Հայերը գերազանց խոհարարներ են և նրանց հյուրասիրությունը հայտնի է: Նրանք անկեղծ բարեկամներ են և տվել են բազմաթիվ զինվորական ղեկավարներ: Զրպարտիչները հայերին ամբաստանում են ծածկամտության, համառության և շահախնդրության մեջ:

¹ Այստեղ հեղինակները տուրք են տվել ուրարտագիտության մեջ ընդունված այն սխալ տեսակետին, թե Ուրարտուն և ուրարտացիները իբրև թե եղել են Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած ոչ հայկական պետություն ու ժողովուրդ, որոնք ժամանակի ընթացքում նվաճվել են նույն տարածքում ապրող հայկական տարրի կողմից:

Հասկանալի է, երբ հայերը հարարտանում են այն բանով, որ իրենց երկիրը ժամանակին եղել է մեծ տերություն, թեպետև միայն մի քանի սերնդի օրոք՝ Պոմպեոսի և Հուլիոս Կեսարի ժամանակաշրջանում: Հայերի ամենահզոր թագավորը եղել է Տիգրան Բ, որն իշխել է Քրիստոսից առաջ՝ 95—55 թվականներին: Նրա թագավորությունը տարածվել է Կասպից ծովից, Մերձավոր Արևելքով մինչև Սիրիա և Միջերկրական ծով: Բայց և այնպես, Տիգրանը պարսվել է հռոմեացի Լուկուլլոս զորավարից (որը հայկական ոսկու շնորհիվ հռչակված Լուկուլլոսյան խնջույքների հեղինակն էր): Հետագայում հայերը պարտություն են կրել Պոմպեոսից: Արժե այստեղ հիշատակել, որ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդ Բ, աչքի է ընկել գրական տաղանդով, որը հունարեն պիեսներ է գրել և Հայաստանում, իր պալատում ստեղծել է հունական թատրոն: Անտոնինոս ու Կլեոպատրան խաբեությանը առևանգել են Արտավազդին և նրա ընտանիքին ու մահվան դատապարտել:

Եթե մի կողմ թողնենք Եդեսիայի Աբգար թագավորի քրիստոնեական պետության գոյությունը, որն այժմ չի հաստատվում, հայերը աշխարհի ամենահին քրիստոնյա ազգն են: Քրիստոնեության ընդունումը վերագրվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին: Դաժան չարչարանքների ենթարկվելուց հետո Գրիգորը կոապաշտ Տրդատ Գ թագավորին քրիստոնյա դարձրեց: Հալանաբար 301 թվականին քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձավ Հայաստանում և զարգացավ Հռոմից ու Կոստանդնուպոլսից անկախ: Այդ պատճառով էլ առկա են որոշ կրոնական և արարողական տարբերություններ: Բայց և այնպես, սրանք չեն խանգարում հայ եկեղեցուն լինել ինքնուրույն առաքելական եկեղեցի Միջին Արևելքում:

Քրիստոսի թվականության սկզբից հինգ դար հետո Մեսրոպ Մաշտոցը արեց հայկական ինքնատիպ այբուբենի գյուտը: Մինչ այդ ամբողջ գրականությունը և պաշտոնական վավերագրերը գրվել են հունարենով կամ միջին պարսկերենով: Ազգային գրերի գյուտը հնարավորություն տվեց Սուրբ Գիրքը (Աստվածաշունչ.-խմբ.) և սուրբ վարկեր քրիստոնեական գրականությունը թարգմանել հայերեն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ՄԱՍԵՐԻ

Ազգային եկեղեցու հիմնադրումը կենսական եղավ հայ ազգի միավորման, պահպանման գործում: Քաղաքական ճնշումը այնքան ուժեղ էր, որ առանց իրենց եկեղեցու հայերը վաղուց ի վեր ձուլված կլինեին հարևանների հետ 387 թ. ճակատագրական քաղաքական որոշմամբ, երբ հռոմեա-

ցիները և պարսիկները Հայաստանը բաժանեցին իրենց միջև: 428 թ. հայ-պարթևական Արշակունի տոհմի վերջին թագավորը վախճանվեց, և նրան ոչ ոք չփոխարինեց: Ֆեոդալները կամ «նախարարները» ձգտում էին գերազույց իշխանության: 451 թվականին պարսիկ զորաշտ արքայից արքա Հազկերտը ամեն միջոցի դիմեց՝ ճնշելու քրիստոնյա հայերին, և մի մեծ բանակով, որտեղ կային նաև փղերի մատյան գնդեր, ներխուժեց Հայաստան: Պարսիկների տիրապետությանը հաջորդեց արաբ խալիֆների տիրապետությունը, որոնք ուղարկում էին իրենց զորավարներին (նրանցից մեկը թուրք Բուլան էր)՝ երկիրն ավերելու:

Բյուզանդացի կայսրերը նույնպես գտան, որ Հայաստանի խնդիրը կնճոտ խնդիր է: Հազարավոր հայերի բնակեցրին Թրակիայում և Մակեդոնիայում: Բյուզանդական կայսրերից շատերն էլ հայ էին: Դրանցից նշանավորներն էին Բարսեղ I-ը (867—886) և կորովի, բայց ոչ ժողովրդական Լևոն Հայր (813—820), որի մասին մի հույն պատմագիր գրել է. «Նա հայերի երկրից եկավ, որտեղից և, ըստ որոշ մարդկանց, գալիս է նրա համառությունն ու անհաճո պահվածքը»: Հովհաննես Չմշկիկը մեկ ուրիշ հայ կայսր էր (969—976), ամենակարկառուն կայսրերից մեկը, որ երբևէ նստել էր Կոստանդնուպոլսի գահին: Իններորդ դարում հայկական թագավորությունը վերականգնվեց Բագրատունիների հարստությամբ, որի մայրաքաղաքն էր Անին (այժմ՝ ավերակ), Թուրքիայի և Խորհրդային Հայաստանի սահմանի վրա: Դեպի հարավ, Վասպուրականում, գոյություն է ունեցել մեկ այլ թագավորություն: Նրա իշխողներից մեկը՝ Գագիկ թագավորը, կառուցել է Վանա լճի կղզու նշանավոր Աթամար եկեղեցին: Վերականգնված անկախ հայկական թագավորությունը կարճ կյանք ունեցավ: 1045 թ. հույները բռնակցեցին Անին և Բագրատունիների թագավորությունը վերացրեցին: Այնուհետև 1064 թ. Կենտրոնական Ասիայից և Իրանից սելջուկյան թուրքերը ներխուժեցին ու գրավեցին Անին և Անատոլիայի մեծ մասը:

ՄԵԾ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

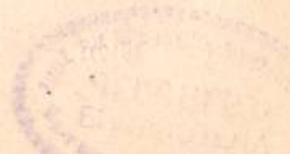
Հայերի արտագաղթը հայրենի երկրից մեծ չափեր ընդունեց: Հայերին հաջողվեց Կիլիկիայում հիմնել մի նոր թագավորություն (1080—1375)՝ Սիս մայրաքաղաքով: Այստեղ նրանք դարձան խաչակիրների անգնահատելի դաշնակիցը, և Կիլիկիայի վերջին թագավոր Լևոն Ե Լուսինյանը մահացավ Փարիզում՝ աքսորում: Որոշ թվով հայեր կորեցին-անցան Սև ծովը՝ Ղրիմում հիմնելով առևտրական գաղութներ: Այստեղից նրանք տարածվեցին Ռուսաստան, Ռումինիա և Լեհաստան: Հայերը կարևոր դեր խաղացին իշխաճ Ալեքսանդր Բարու (1401—1435) մոլդովական պետության ստեղծման գործում, իսկ Մոլդովայի կառավարիչ Հովհաննես Քաջը

(1571—1574) հայ էր: Լեհաստանում հայերը նշանավոր են եղել առևտրի և մտավոր ասպարեզում (Լվով և Կրակով): Լվովում հիմնել են մի կաթոլիկական հայկական տաճար:

1453 թվականին, Կոստանդնուպոլիսը թուրքերի ձեռքն ընկնելուց հետո, տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի նոր բաժանում, այս անգամ օսմանյան սուլթանների և Պարսկաստանի սեֆյան շահերի միջև: Ինչպես և հույները, Օսմանյան կայսրության հայերը կազմակերպվեցին կիսանկախ համայնքների կամ «Միլլետերի» մեջ: Հայկական համայնքի գլուխը Կ. Պոլսի պատրիարքն էր, որն անմիջականորեն ենթարկվում էր թուրք սուլթանին կամ մեծ վեզիրին: Պատրիարքի պաշտոնը սովորաբար տրվում էր ամենաբարձր վճարողին: Օսմանյան կայսրության օրոք մեծ մասամբ հայ գաղութին տիրում էր մի վերնախավ, որը բաղկացած էր վաճառականներից և պետական բարձր պաշտոնյաներից: Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Երուսաղեմի պատրիարքությունը կրոնական աստիճանով թեպետ ավելի բարձր էր, բայց նույնպես ենթակա էր օսմանյան ծախու պաշտոնյաներին, ինչը որ ժամանակակից պատմաբան պրոֆ. Սանջյանին հիմք է տվել ասելու, թե Սուրբ քաղաքում հայ անունն իսկ դարձել էր նախատիքի արտահայտություն: Բայց և այնպես, օսմանյան կառավարությունը մեծապես օգտվեց հայերի տաղանդից՝ որպես դրամատերերի ու կառավարիչների: Մինչև XIX դարի ճակատագրական դեպքերը հայ համայնքը ճանաչված էր որպես «հավատարիմ միլլետ»:

XVII դարի սկզբին Պարսկաստանի շահ Աբբաս Ա հազարավոր հայեր տեղահանեց գերազանցապես Արարատյան դաշտից և բնակեցրեց իր Իսպահան մայրաքաղաքում, որին մերձ Ջուղայում հայերը հիմնեցին գաղութ՝ կառուցելով մի մայր տաճար և բազմաթիվ եկեղեցիներ: Պարսկաստանից հայերը տարածվեցին Լճկաստան, Սինգապուր, Ճավա և վերջերս՝ Ավստրալիա:

3214

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՐԱԾՐՋԱՆԸ

Քառորդ դարում (1895-ի և 1920-ի միջև) հայերը մեկ ու կես միլիոն մարդ կորցրին, որոնք սպանվել էին հրազենով կամ սվինահարվել, սովամահ եղել և մահացել զրկանքներից ու համաճարակներից: Աշխարհում ապրող հայության մեկ երրորդը մեռավ սարսափելի ու տանջալի մահով: Ազգային այս ողբերգական վախճանը կարելի է համեմատել միայն Հիտլերի վարչակարգի օրոք հրեաների կրած տառապանքների հետ: Այսօր, 1976 թվականին, չկա մի հայ ընտանիք, որը կարողանար մոռանալ այդ ողջակիզումը: Այս բանն ավելի ու ավելի հաճախ է շեշտվում հայկական մամուլում և սպառնում է գալիք տարիներին ունենալ շատ ավելի շոշափելի արդյունք:

ՏԱՍԽԼՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.

ՀԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԻԱՅՈՒՄ

Օսմանյան կայսրությունում հայերը կազմում էին չորս մեծ խավեր: Առաջինը բաղկացած էր հարուստներից և կառավարական ու քաղաքացիական ծառայության մեջ գտնվող ազդեցիկ անձնավորություններից, երկրորդ խավը՝ Ստամբուլի և Անատոլիայի քաղաքների առևտրականների խավն էր: Արևմտյան ճանապարհորդները ավելի շատ շփվում էին այս երկրորդ խավի հետ: Երրորդ խավը՝ գյուղացիությունն էր, որը ամենամարդաշատն էր, բայց ամենաքիչն էր արժանացել ճանապարհորդների ուշադրության. բացառություն է կազմում Ն. Բ. Լինչը¹: Չորրորդ խավը՝ լեռնային պատերազմիկներն էին, որոնք ինչպես Ջեյթունում, Հայաստանի լեռներում վարում էին դժվարին ու անկախ կյանք: Այդ չորսի վրա ավելացնենք նաև բազմաթիվ քահանաներին և բարձրաստիճան կրոնավորներին:

¹ Լինչ (Lynch) Հենրի Ֆինիս Բլուս (1862—1913), իռլանդացի հայագետ, ճանապարհորդ-աշխարհագետ: 1893—94-ին և 1898-ին շրջագայել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում, ուղևորությունների արդյունքները ամփոփել «Հայաստան» երկհատոր գրքում (ռուս., 1910):

Որքա՞ն էր հայերի թիվը Թուրքիայում: Մարդահամարի վստահելի վիճակագրություն չկար: Ուրիշինին (1854) հաշվում էր 2.400.000 հայ, և այն կարծիքին էր, որ հայերը մեծամասնություն էին կազմում Էրզրումի նահանգում (որի մեջ այն ժամանակ մտնում էին Կարսը, Բայազետը և Չղըրը) և Քրդստանում (Վան, Մուշ, Հեքքիյարի և Դիարբեքիր): 1832-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի տվյալներով, կայսրությունում հաշվվում էր 2.660.000 հայ, որոնցից 1.630.000-ը՝ հայկական «վեց վիլայեթներում» (Սվազի, Մամուրեթ ու Ազիզի¹, Էրզրումի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի և Վանի նահանգներում): Հետագայում, 1912 թվականին, պատրիարքը ներկայացրեց մեկ այլ թիվ՝ 2.100.000: Նվազումը արդյունք է 1890-ական թվականների ջարդերի և հայերի շարունակական փախուստի սահմանից այն կողմ, դեպի ռուսական Կովկաս:

Մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը օսմանյան կառավարությունը գրեթե ուղղակի իշխանություն չի գործադրել մեծամասնություն կազմող հայ քաղաքացիների վրա: Մինչ այդ գյուղական շրջանները հիմնականում կառավարվում էին քուրդ ավատատերերի կողմից: Երբ կենտրոնական իշխանությունը թուլանում էր, արդյունքը, հասկանալի է, միշտ վատ էր լինում. դա նշանակում էր ավելի ծանր հարկեր գյուղացիության վրա և նորանոր ճնշումներ: Թուրքահայաստանում (այն է՝ այժմյան Արևելյան Թուրքիայում) ապրող հայերը հաղթահարելու մի խնդիր ևս ունեին, դա քրդերի հետ նրանց խառը բնակության հանգամանքն էր: Այդ քրդերին, որոնք ապրում էին ավելի հարավային շրջաններում, XVI դարում սուլթան Սելիմը բերել բնակեցրել էր այն պայմանով, որպեսզի նրանք պաշտպանեին պարսկական սահմանը: Քրդերը մեծ մասամբ ուղղափառ մահմեդականներ են: Թեպետ մոլեռանդ չեն, բայց կողոպտելու և հայ աղջիկներ առևանգելու խիստ հակում ունեն: Բացի այդ, քրդերը զինված էին, մինչդեռ հայերին, որպես ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդ, արգելված էր զենք կրել:

Կամաց-կամաց սկսվեց հայերի ճնշումը: 1839-ին հյուպատոս Բրանտը զեկուցել է, որ «Մշո ամբողջ դաշտում հայերի հետ խառնված մահմեդական գյուղացիներ չկան», բայց արդեն մի քանի տասնյակ տարի անց հայերը փոքրամասնություն էին կազմում իրենց հողերում: Տարօրինակ էր, որ հայերը հաճախ քրդերի պարտապաններն էին դառնում, որոնք հանդես էին գալիս որպես վաշխառուներ՝ ամսական 3—4% շահով:

Օսմանյան Թուրքիայի XIX դարի բարեփոխումից, որը հայտնի է որպես «Թանգիմաթ» կամ վերակառուցում, հայերը համարյա ոչինչ չչափեցին: Հիմնական պատճառն այն էր, որ կայսրության քաղաքացիական վարչությունը չբարեփոխվեց: Եվ փաստ է, որ «Թանգիմաթը» ցուցափեղկի

¹ Խարբեղի նահանգի թուրքերեն անվանումը:

մի զարդարանք էր, որի նպատակն էր հանգստացնել Եվրոպայի դիվանագետներին և նրանց հետ պահել «Եվրոպայի հիվանդ մարդուց» (Թուրքիայից) բարեփոխություններ հիշեցնող միջոցառումներ կորզելուց:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերը համակրանքով էին հետևում Հունաստանի 1820-ական թվականների ազատագրական շարժմանը: Բալկանյան երկրների սլավոնների նման հայերը նույնպես հույս ունեին, որ Ռուսաստանի ուղղափառ կայսրը իրենց կազատագրի անհավատներից: Հայերը միամիտ և չափազանցված պատկերացում ունեն ուսական պետության և ուսուցիչի մարդասիրության մասին: 1801-ին ուսուցիչն անցան Կովկասը, իրենց միացրին Վրաստանը: 1827-ին նրանք նվաճեցին Պարսկահայաստանը և ներխուժեցին Թուրքահայաստան՝ մինչև Էրզրում: Ղրիմի պատերազմում գրավեցին Կարսը: 1864-ին ուսուցիչը նվաճեցին Չերքեզիան, որտեղ մահմեդականները մեծ թիվ էին կազմում և որոնցից 600.000-ը նախընտրեցին գաղթել Թուրքիա՝ որպես «մուհաջիրներ»¹, քան մնալ ուսական տիրապետության տակ: Առաջանալով դեպի Կենտրոնական Ասիա, ուսուցիչը նվաճեցին Խիվան, Կոկանդը, Սամարղանդը, Բուխարան և Տաշքենդը՝ այդ ընթացքում կոտորելով հազարավոր թուրքմենների:

Իսկ եթե մենք հիշենք, որ օսմանյան կայսրը համարվում էր խալիֆ և ուղղափառների գերագույն հրամանատար, և որ Կենտրոնական Ասիայի թուրքերը օսմանցիների ցեղակիցներն էին, ապա պարզ կլինի, թե այդ իրադարձությունները ինչու այդպիսի ցասում առաջ բերին Ստամբուլում: Քրիստոնեական փոքրամասնությունները, ինչպես հույները, բուլղարները և հայերը, որոնք աղոթում էին ուսական զենքի հաղթության համար, դարձան թուրքական ճնշումների և հալածանքի թիրախ, մանավանդ, որ այդ քրիստոնյաները հաճախ ավելի հարուստ ու հաջողակ էին կյանքում, քան մահմեդական բնակչությունը (սա հիմնականում վերաբերվում է քաղաքային բնակչությանը. հայ գյուղացիությունը մեծ մասամբ չքավոր էր): 1877—78-ին ուսուցիչը ազատագրեցին բուլղարներին, և այն է գրավելու էին նաև Կ. Պոլիսը: Հայերը ազատագրվելու, կամ առնվազն Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավարություն ստանալու մեծ հույսեր ունեին: Նրանք մի ներկայացուցչական պատվիրակություն ուղարկեցին 1878-ի Բեռլինի կոնգրես:

Հայերի հույսերը մեծ մասամբ ի դերն ելան Բրիտանիայի պրեմիեր մինիստր Դիզրայելու² ջանքերով: Այդ պահպանողական պետական գոր-

¹ (Արաբ) — վերաբնակները, փախստականները Իսլամի երկրներում:

² Դիզրայելի (Disraeli) Բենջամին, կոմս Բիկոնսֆիլդ (1804—81), Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր մինիստր 1864, 1874—80-ին:

ծիչը գտնում էր, որ Ռուսաստանի առաջխաղացումը Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում խախտում է ուժերի հարաբերակցությունը աշխարհի այդ շրջանում: Եվ Դիզրայելին ուսուցիչին հարկադրեց դատարկել Էրզրումը, թեպետև նրանք տիրացան Կարսին ու Արդահանին: Բեռլինի դաշնագրով ընդունվեց մի անպտուղ, բայց գեղեցիկ ձևակերպված որոշում, որը խիստ մշուշապատ կերպով Արևմտյան տերություններին պարտավորեցնում էր հայերին պաշտպանել թուրքական անիշխանությունից: Մոտ մեկ տասնյակ բրիտանացի հյուպատոսների հանձնարարվեց, առանց որևէ իրական հարկադրական ուժի, վերահսկել մի շրջանի, որն իր տարածքով հավասար էր Անգլիային և Ուելսին: Հայաստանը շարունակեց մնալ տարանջատ և անօգնական, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև բաժանված: Մինչդեռ Դիզրայելին սուլթան Աբդուլ Համիդից (1876—1909) ճարպկորեն խլեց Կիպրոսը, ի գին Բրիտանիայի «բարի ծառայությունների»: Անգլիայի մեղքը այդ «գործարքի» մեջ հետագայում ընդունեց Լյուդ Ջորջը³: 1919-ին Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում Բրիտանիայի պրեմիերը զղջանքով վերհիշեց, թե ինչպես 1878-ին Տորի (պահպանողական) կառավարությունը «պնդեց, որպեսզի հայերը, որոնք արդեն ազատագրվել էին ուսական զենքի օգնությամբ, վերստին ընկնեն թուրքական տիրապետության տակ»:

Բեռլինի դաշնագրի երկիմաստ դրույթները անվերջ փոխադարձ ամբաստանությունների տեղիք տվեցին: Միմյանց հաջորդող բրիտանական դեսպանները անիրականապի հանձնարարություններ ստացան՝ բարեփոխելու սուլթանի կառավարչությունը՝ ասես օսմանյան գոռոզ միապետը մի ուռած լինեք բրիտանական «Pukkah Saib»²-ների իշխանության տակ: «Փ ա ն չ ի»³ ծաղրանկարներից մեկը 1879-ի նոյեմբերին պատկերում էր բրիտանական պատվիրակ սըր Հենրի Լեյարդին՝ սուլթան Համիդի վրա բղավելիս. «Ձերդ գերագնացությունը պ ե տ ք է բարեփոխի»: Սուլթանը պատասխանում է. «Պ ե տ ք է, բայց արդյո՞ք Անգլիան նոր մեծ վեզիր ունի»: Բրիտանական դեսպան. «Ոչ, տակավին: Բայց նոր ը ն դ հ ա ն ու թ ը ն տ ր ու թ յ ու ն ն ե ր ե ն պատրաստվում»:

Այն օրերի բրիտանական և եվրոպական այլ դիվանագետների անփափկանկատ և հանդուգն վարքագիծը նպաստեց գրգռելու Աբդուլ Համիդի փախտածին ու պարանոհիլ բնավորությունը: Սուլթանը և նրա վեզիրները Հայկական հարցը դիտում էին որպես մի պարզ պատրվակ բրիտանական և ուսական միջամտության համար օսմանցիների ներքին գործերին և

¹ Դեյվիդ Լյուդ Ջորջ (1863—1946), Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր մինիստր 1916—1922-ին:

² «Pukkah Saib» կամ «Pukka Saib» — անգլիական բարձրաստիճան ծառայողների հեզնական անվանումը Հնդկաստանում:

³ «Փանչ» («Punch»), անգլիական պատկերազարդ երգիծական ամսագիր:

դա ամրապնդում էր նրանց համոզմունքը՝ ամեն կերպ ընդդիմանալու որևէ շարժման, որը կարող էր հանգեցնել կայսրության քայքայմանը: Եվ տար-
օրինակ ոչինչ չկա, երբ թուրքական արքունիքը գնալով ավելի ու ավելի
հակվեց դեպի Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլին, որտեղ Բիսմարկը, իսկ
ավելի ուշ՝ Վիլհելմ II կայսերը որդեգրել էին «իրավունքը հզորինն է»
սկզբունքը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ՇԱՐՓՈՒՄԸ

Թեպետ Օսմանյան կայսրության մեծ քաղաքների ունևոր հայերի
կյանքը շարունակում էր տանելի և նույնիսկ ինչ-որ տեղ նախանձելի մնալ
շատերի համար, արևելյան նահանգների վիճակը գնալով վատանում էր:
Վարչական հիմնարկները բարեփոխելու փոխարեն ավելի էր ուժեղանում
տեղական պաշտոնեության ճնշումը:

Աբդուլ Համիդը զինեց քրդերին և նրանց խրախուսեց հարձակվելու
հայկական գյուղերի վրա: 1891-ին կազմակերպվեցին բավականին թվով
«համիդիե» զնդեր, որոնք ահաբեկում էին քաղաքացիական բնակչության-
ը այնպես, ինչպես Ռուսաստանի կողակային զորքերը ցարիզմի վերջին
տարիներին: Հուսահատված՝ հայերը սկսեցին կազմակերպել պաշտպանու-
թյան ընդհատակյա խմբեր և հեղափոխական զինված ընկերություններ:
Դրանցից առաջինը Վանի արմենականներն էին (1885), որոնց հաջորդե-
ցին հնչակները (1887, հիմն. Ժնևում) և դաշնակցականները (1890, Թիֆ-
լիս): Վերջին երկուսը հեղափոխական սոցիալիստական խմբեր էին, որոնք
ներշնչված էին ռուսական այնպիսի կոմիտեներից, ինչպիսին «Նարոդնա-
յա վոլյան» էր: Դաշնակցականները հաճախ զենքով ահաբեկում էին հա-
րուստ պահպանողական հայերին, որոնք հրաժարվում էին աջակցել նրանց
գործին. արդարանալով՝ նրանք ասում էին, թե պետական այն իշխանու-
թյունները, որոնց նրանք ընդդիմանում են, շատ ավելի դաժան ու ահա-
բեկիչ են, քան իրենց (դաշնակցականների) ահաբեկչությունները:

1890-ական թվականների սկզբին այս խմբերը մի քանի զինված գոր-
ծողություն կատարեցին թուրքական իշխանությունների դեմ և բնակչու-
թյանը ապստամբության կոչեցին: Բայց առաջին քիչ թե շատ նշանակալի
գործողությունը եղավ հնչակների 1894-ի փորձը՝ ոտքի հանելու Սասունը
(Արևմտյան Հայաստանում)՝ գրգռելով օսմանյան կառավարությանն ու
նրանց տեղական քուրդ ավատատերերին: Երկու ակնառու հեղափոխա-
կաններ Միհրան Տամատյանն ու Համբարձում Բոյաջյանը, համապատաս-
խանաբար ուսուցիչ և բժիշկ էին:

Սասունի ապստամբությունը օսմանյան կանոնավոր զորքերի կողմից
դաժանորեն ճնշվեց, որը միջազգային զայրույթ առաջ բերեց: Օտարեր-
կրոյա ճնշման տակ սուլթանը ստիպված եղավ նշանակել Բրիտանիայի,
Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի պատվիրակներից՝ որպես տեսուչների, կազմ-
ված մի հանձնաժողով: Աբդուլ Համիդը բարենորոգումների խոստում
տվեց, բայց հաջորդեցին նոր ջարդեր Թուրքահայաստանում (1895-ի
հոկտեմբեր-դեկտեմբերին)՝ որոնց, ինչպես հաստատում էին անկողմնա-
կալ տեսուչները, այդ թվում Բրիտանիայի ներկայացուցիչը, մեղսակից էին
իշխանությունները: Այդ սպանությունների ճիշտ նախօրեին հնչակները մի
մեծ զինված ցույց կազմակերպեցին Ստամբուլում, որը լրացուցիչ պա-
տըրվակ ծառայեց իշխանությունների ձեռքին՝ հայ բնակչությանը սրի
քաշելու համար:

Այս կոտորածներին զոհ գնաց մոտ 300.000 հայ: Ամենասուկալին
թերևս Ուրֆայի երկրորդ կոտորածն էր 1895-ի դեկտեմբերի 28—29-ին:
Մոտ 3.000 հայ տղամարդ, կին ու երեխա պատսպարվեցին իրենց եկեղե-
ցում, բայց զորքերը ներս խուժեցին: Անգեն զոհերից շատերին գնդակա-
հարելուց հետո թուրքերը նավթ լցրեցին և հրդեհեցին եկեղեցին: Հյուսա-
տոս Ֆիցմորիսը ավելի ուշ գրում էր.

«Վերնասարհի գերաններն ու փայտյա պատուհանները շուտով բորնկ-
վեցին... փակելով դեպի սրահը տանող սանդուղքները և հրո ճարակ
դարձնելով կրակի դեմ մաքառող մարդկանց: Մի քանի ժամ մարդկային
մսի գարշահոտությունը պատել էր ամբողջ քաղաքը, և նույնիսկ այսօր,
ջարդերից երկուս ու կես ամիս անց, նեխած և անուխ դարձած մարդկա-
յին մնացորդների հոտը եկեղեցում անտանելի է»:

Հուսահատության մեջ հայ հեղափոխականները փորձում էին առաջ
բերել եվրոպական տերությունների (որոնք ստորագրել էին 1878-ի Բեռ-
լինի դաշնագիրը) միջամտությունը հօգուտ հայկական դատի: 1896-ի
օգոստոսին մի խումբ զինվալ դաշնակցականներ զավթեցին Կ. Պոլսի Օս-
մանյան բանկը և սպառնացին պայթեցնել այն, եթե չբավարարվեն նրանց
քաղաքական պահանջները: Բայց նրանք ի վերջո տեղի տվեցին: Երեսուց
քաղաքական պահանջները: Այն ամենը, ինչի նրանք հասան՝ երկրից
ժամ գրաված պահելով բանկը: Այն ամենը, ինչի նրանք հասան՝ երկրից
անվտանգ հեռանալն էր: Նրանք թերևս ամենաերջանիկներն էին, քանի
մեծ գրաված պահելով բանկը: Այն ամենը, ինչի նրանք հասան՝ երկրից
մայրաքաղաքի փողոցներում, հենց դեսպանների քթի տակ: Սպանվածնե-
րի մեծ մասը քաղաքի չբավորությունն էր՝ գաղթական գործավորներ,
համալներ, նավահանգստային բանվորներ և այլն:

Հանրային կարծիքի ճնշման տակ լորդ Գլադստոնը¹ հայտարարեց, թե բրիտանական ռազմաճակատները դժբախտաբար չեն կարող բարձրանալ Տավրոսի լեռները: Եվրոպական տերությունները քննարկեցին Օսմանյան կայսրության հնարավոր անդամահատման և նույնիսկ արմատախափանի հարկադրյալ գահընկեցության հարցը: Բայց նրանց փոխադարձ նախանձախնդրությունն ու անվստահությունը, և նրանցից մի քանիսի՝ Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ ներդրած վիթխարի գումարները, կանխեցին որևէ արդյունավետ քայլ այդ ուղղությամբ:

ՀԱՅԵՐԸ ՅԱՐԱԿԱՆ ԲՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայերը ընդհանուր առմամբ շահեցին Կովկասի ռուսական նվաճումից: Ունևոր և արդյունագործ հայկական միջին խավը բարգավաճեց այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք էին Թիֆլիսը Կրասնոնում և Բաքուն Ադրբեջանում: Մինչև խորհրդային շրջանը Երևանը (Հայաստանը) մնում էր հեռամաս ծայրագավառ: Սակայն XIX դարում Կովկասի հայ բնակչությունը տակավին մեծ մասամբ (65%) մնում էր գյուղական՝ քաղաքային 35%-ի դիմաց: Քաղաքային բնակչության գերակշիռ մասը հասարակ աշխատավոր խավն էր:

1836-ին ցարական կառավարությունը հրապարակեց մի կանոնադրություն (Պ ո լ լ ժ ժ ե ն ի ե), որը հայ եկեղեցուն իրավունք էր տալիս ունենալ իր կալվածքները, իսկ հայ դպրոցներին շնորհվում էր ինքնուրույնություն: Բայց 1880-ական թվականներին հայերին ընձեռված այդ արտոնությունները վերացվեցին: Պատճառներից էր նաև Ալեքսանդր II-ի նկատմամբ մահափորձը 1891-ին և դրան հետևած, ծագումով հայ ազատամիտ զբլխավոր նախարար կոմս Լոռիս-Մելիքովի² պաշտոնազրկումը: 1884-ին ռուսական իշխանությունները փակեցին հայկական դպրոցների բարձր դասարանները: 1897-ին, երբ Կովկասի կառավարչապետ Նշանակվեց իշխան Գոլիցինը, հայկական դպրոցները բոլորովին փակվեցին: Նման պաշտոնական վերաբերմունքը խիստ նվազեցրեց պետական ծառայության մեջ գտնվող հայերի թիվը: Այնուհետև Գոլիցինը դիպավ հայ ազգի ամենացավոտ տեղին՝ Առաքելական (Լուսավորչական) եկեղեցուն: 1903-ի մի հրովարտակով ցարական իշխանությունները բռնագրավեցին հայ եկեղեցու ամբողջ գույքը: Երբ կղերը դիմադրեց, ռուսական ոստիկանությունը գրավեց

¹ Գլադստոն (Gladstone) Ուիլյամ Յուրաոն (1809—98), Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր մինիստր 1869—74, 1880—85, 1886, 1892—94-ին:

² Լոռիս-Մելիքով Միքայել Տարիելի (1825—88), ռուսական պետական գործիչ, 1880-ին՝ Գերագույն կարգադրիչ հանձնաժողովի պետ, 1880—81-ին՝ ներքին գործերի նախարար:

Սուրբ Էջմիածինը: Դրանից հետո հայ հեղափոխականներին աջակցեց երբեմնի թշնամական բուլժուազիան: Հետևած կոզակային տեռորին հայերը պատասխանեցին ումբերով ու քաղաքական սպանություններով:

1905-ի հեղափոխության ժամանակ Բաքվի նահանգապետը թաթարներին հրահրեց հայերի դեմ. արյունահեղությունը տևեց չորս օր: Նման միջադեպեր եղան Անդրկովկասի մի շարք այլ շրջաններում: 1905-ի սեպտեմբերին գազազած ամբոխը հրդեհեց Բաքվի նավթահանքերը: Ավելի ուշ հայերը ուշքի եկան և հատուցեցին թաթարներին: Հայ-թաթարական այս բախումները գյուղացիության աչքում բարձրացրին Հայ հեղափոխական դաշնակցության հեղինակությունը: Հանձին դաշնակցության, նրանք տեսնում էին իրենց պաշտպանելու ունակ միակ իրական ուժը, և կուսակցության գործադրած բռնի ուժը շրջեց ցարիզմի հակահայ քաղաքականությունը: Բայց դաժան ընդհարումները տևական ատելություն սերմանեցին հայերի և թաթարների միջև: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեմ Նիկոլայ II ցարը շարունակում էր պայքարել հայ ազգայնականության դեմ: 1912-ին հայ ազգայնականների մի խումբ աքսորվեց Սիբիր: Ոմանք էլ միացան լենինյան բոլշևիկներին: Դրանց մեջ հիշատակության են արժանի Ստեփան Ծահունյանը՝ Բաքվի տարաբախտ կոմիսարներից մեկը (ղեկավարը. — խմբ.), Կամոն (Տեր-Պետրոսյան)՝ ականավոր բանկ կտրող հեղափոխականը, և Ա. Ի. Միկոյանը՝ ավելի ուշ խորհրդային հնագույն ղեկավարներից մեկը:

ՄԻ ԽԱԲԵՌՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԵՐԻՏՅՈՒՐԵԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ

1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջումը սահմանափակեց սուլթան Աբդուլ Համիդի միապետական իշխանությունը և վերականգնեց 1876-ի սահմանադրությունը: Ազատության և եղբայրության գաղափարը նախապես համակեց կայսրության բոլոր ազգություններին. հայ դաշնակցականները սերտորեն համագործակցեցին երիտթուրքերի հետ հեղափոխությունը խթանելու հարցում և մի քանի տարով դաշինք կնքեցին նրանց հետ:

Բայց մեկ տարի չանցած այդ հարաբերությունները մոայլվեցին: 1909-ին տեղի ունեցավ Ադանայի հայերի հրեշավոր ջարդը, որին զոհ գնաց 30.000 մարդ: Տակավին պարզ չէ, թե ովքեր էին մեղավոր այդ արյունալի դեպքերի համար՝ երիտթուրքերը, թե՞ գահագուրկ Աբդուլ Համիդի կողմնակիցները²: Շուտով երիտթուրքերի հեղափոխությունը փոխա-

¹ Այստեղ խոսքը 1911—12-ին արաբելչական գործունեության համար ցարական կառավարության կողմից ՀՀ դաշնակցության դեմ հարուցված դատական գործի մասին է:

² Այս հանգամանքը վաղուց արդեն պարզված է, հաստատված է, որ ջարդերը կատարվել են երիտթուրքերի հրահանգով (խմբ.):

կերպվեց պարզ բռնապետության և կառավարող խումբում որդեգրեց և հռչակեց «թուրքերը բոլոր ազգերից վեր են» քաղաքականությունը: Բրիտանական դեսպանը նրանց այդ քաղաքականությունը 1910-ի սեպտեմբերին բնութագրում էր որպես «թուրքական հրանոթի լիցքավորում ոչ թուրքական տարրերով», մի բան, որը հավասարապես վերաբերում է նաև 1976-ի թուրքական կառավարությանը:

Միևնույն ժամանակ ձևավորվում էր թուրք ազգայնամոլության մի գաղափարախոսություն, որը լուրջ և հեռուն գնացող բարոյություններ էր ստեղծում հայերի համար: Դա պանթուրքիզմը (համաթուրքականությունը) կամ պանթուրանիզմը (համաթուրանականությունը) էր, մի վարդապետություն, որը շարունակում է մինչև օրս բազմաթիվ ազդեցիկ հետևորդներ ունենալ թուրքական կառավարող շրջաններում: Սերժ Ջինկովսկին այսպես է նկարագրում այդ գաղափարախոսությունը. «Նախ օսմանյան թուրքերը պետք է բազմապատկեն իրենց ջանքերը սեփական կայսրությունում և թուրքացնեն իրենց փոքրամասնություններին: Երկրորդ՝ «պանթուրքիզմի» փուլը, երբ օսմանյան թուրքերի արյունակիցները՝ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի աղոթեջանցիները (թուրքալեզու ժողովուրդների հարավարևելյան խումբը) պետք է մտնեն թուրքական պետության կազմի մեջ: Երրորդ քայլը պետք է լինի Ասիայի բոլոր թուրանական ժողովուրդների համախմբումը թուրքական միջուկի շուրջը:

Հայտնի պանթուրքիստ Ջիա Գյոքալփի կենսագիրը գրում է. «Գյոքալփը, Հալիդե Էդիբը¹ և նրանց զինակիցները երազում էին բոլոր թուրքերի միավորումը մեկ միապետի գլխավորությամբ, որը կարող է հետ բերել Աթիլայի, Չինգիզ խանի և Լենկ Թեմուրի ժամանակները»: Պանթուրքիզմի հետևանքները հայերի համար կարող էին չափազանց լուրջ լինել: Նրանք կայսրության այն փոքրամասնություններից էին, որոնք չէին ցանկանա թուրքացվել, ապավինելով իրենց հնագույն եկեղեցուն՝ որպես անհնազանդության խորհրդանիշ: Ավելին, նրանց կովկասյան հայ ազգակիցները կանգնած էին պանթուրքիզմի «երկրորդ փուլի»՝ դեպի Բաքվի նավթը տանող ճանապարհին:

Այս տեսաբանումը այնքան էլ անվնաս մտամարզանք չէր, ինչպես և Ադոլֆ Հիտլերի արիականության առասպելը: 1914-ին օսմանյան թուրքիան կառավարում էր երիտթուրքական բռնապետների եռապետությունը և պանթուրքիզմը նրանցից ամենազորեղի՝ Էնվեր փաշայի անձնական համոզմունքն էր: Նրանցից երկրորդը՝ Թալեաթը, ավելի պակաս տեսաբան էր, բայց բյուրոկրատական դաժանության ավելի մեծ փորձառություն ուներ: Երրորդը՝ Ջեմալը, ավելի հեզ բնավորություն ուներ, բայց նույնպես ընդունակ էր ծայրաստիճան դաժանությունների:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ «ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԼՈՒՄՈՒՄԸ»

Թուրք պատմաբանները սովորաբար պնդում են, թե այն ժամանակվա երիտթուրքական կառավարությունը ստիպված էր դիմել հայերի զանգվածային տեղահանության, որովհետև ամբողջ հայ բնակչությունը մի «հինգ-երորդ շարասյուն»¹ էր, որը համակրում էր արևմտյան դաշնակիցներին և Ռուսաստանին: Այս մեղադրանքը հազիվ թե լիակատար ճշմարտություն լինի: Բազմաթիվ խոստովանություններ կան այն մասին, որ հայերը օրինապահ էին Օսմանյան կայսրության հանդեպ (մասնավորապես հայերի ծառայությունը օսմանյան բանակում), սակայն վերջին քառասուն տարիները հայերին սովորեցրել էին զգուշավոր լինել թուրքական ամեն մի կառավարության նկատմամբ, քանի որ նրանցից և ոչ մեկը չէր ապացուցել, որ այն նաև ի բ ե ն ց՝ հայերի կառավարությունն է:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ճիշտ նախօրեին (1914-ի աշնանը) Դաշնակցություն կուսակցությունը մի կարևոր խորհրդածրոյով գումարեց Էրզրումում, որի ժամանակ երիտթուրքերի ներկայացուցիչները դաշնակցականներին առաջարկեցին խոսվություն հրահրել սահմանից այն կողմ՝ ռուսական Կովկասում: Փոխարենը՝ թուրքիան կստեղծի ինքնավար Հայաստան իր հովանավորության տակ: Դաշնակցականները մերժեցին այդ առաջարկը, փոխարեն թուրքիային առաջարկելով՝ չեզոքություն պահպանել մոտավոր կոնֆլիկտի դեպքում, բայց եթե թուրքիան պատերազմի մեջ մտնի, ապա ամենուր հայերին խորհուրդ կտրվի՝ կատարել օսմանյան քաղաքացու իրենց պարտքը:

Երբ պատերազմը պայթեց, թուրքահայերի մեծ մասը մնաց օրինապահ օսմանյան քաղաքացի: Մոտ 250.000 հայ ծառայության կանչվեցին օսմանյան բանակ: Երբ Էնվեր փաշան պարտություն կրեց ռուսներից Սարիղամիշի մոտ², հայ զինվորներն էին, որ փրկեցին նրան սպանվելուց կամ գերվելուց: Մինչդեռ, որոշ արևմտահայեր թուրքիայից անցան Ռուսաստան և միացան ցարական իշխանություններից խրախուսվող կամավորական ջոկատներին: Կիլիկիայում հայ ղեկավարները ապստամբություն հրահրեցին թուրքական կառավարության դեմ, բայց ապարդյուն:

Շուտով, սակայն, իրադարձությունները ողբերգական ընթացք ստացան: Օսմանյան բանակում ծառայող թուրքահայերը զինաթափ արվեցին և վերածվեցին աշխատանքային գումարտակների, որտեղ նրանք սովա-

¹ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ «հինգերորդ շարասյուն» էին կոչում տարբեր երկրներում գործող ֆաշիստական գործակալներին:

² Խոսքը 1914—15-ին Սարիղամիշի օպերացիայի մասին է, որի ընթացքում Էնվերի գլխավորած 110 հզ. բանակը գլխովին ջախջախվեց:

¹ Հալիդե Էդիբ (1884—1964), թուրք գրող, պատմաբան:

մահ եղան կամ սպանվեցին: 1915-ի ապրիլի 24-ին Ստամբուլի 254 հայ մտավորականներ ձերբակալվեցին և քստրվեցին Այաշի և Չանգըրի նահանգներ և գրեթե ամբողջովին սրի քաշվեցին տեղական իշխանությունների կողմից:

Զրկվելով այդ երկուսից էլ՝ զենք կրելու ընդունակ բնակչությունից (բանակում), ապա նաև իր մտավոր ընտրանուց, այլևս առանց ղեկավարության մնացած հայ համայնքը ամենայն դաժանությամբ սրի քաշվեց թուրքական իշխանությունների կողմից: Թուրքահայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների և գյուղերի հայ բնակչությունը վտարվում էր: Առավել դառը ճակատագիր էր բաժին ընկել կանանց ու երեխաներին, որոնք հարկադրաբար՝ ոտքով, խումբ առ խումբ, բշտում էին դեպի հարավի (Հյուսիսային Սիրիա) կիզիչ անապատները: Սարսափելի մահվան դատապարտված այդ կարավաններից քչերը ողջ մնացին. դրանցից հետո դեռևս ամիսներ շարունակ Անատոլիայի ճանապարհներին կարելի էր տեսնել դիակներ ու կմախքներ, որոնք դարձել էին անգղների բաժին: Տրապիզոնում տեղի հայերին նավակներով տարան Սև ծով և ջրախեղդ արեցին: Ծատերին էլ դուրս տարան բնակավայրերից և նետեցին Կամախի կիրճը, Երզնկայի մոտ:

Նրանք, ովքեր ողջ մնացին դեպի հարավ բռնի տեղահանությունից հետո, տեղավորվեցին խոշոր համակենտրոնացման ճամբարներում, որոնցից ամենասարսափելին Դեյր Էզ Ջորիցն էր, Սիրիայում, ուր նրանք սովի մատնվեցին և ամենասադիստական ձևով սրախողխող արվեցին պահակախմբերի կողմից: Փոքրաթիվ մարդկանց հաջողվեց բարեկամաբար տրամադրված արաբների օգնությամբ գաղտնի փախչել Հյուսիսային Սիրիայի գյուղերը: Գաղթականական ճանապարհները շատ հեռու էին Ռուսաստանից և Բալկաններից, և միայն Մուսա լեռան շրջակա գյուղերից (Անտիոքից ոչ հեռու) մի երկու հազար հոգու հաջողվեց փրկվել ֆրանսիական ռազմաճակատի օգնությամբ: Մուսա լեռան դեպքերը նյութ են ծառայել Վերֆելի վեպի՝ համար:

Կանոնավոր և հմտորեն իրականացված այս ցեղասպանությունը կատարվեց կառավարական բարձր մարմինների որոշմամբ: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուին պարծենում էր, որ առաջիկա հիսուն տարում այլևս Հայկական հարց չի լինի: Կառավարությունը ինքը երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձեռքին մի հասարակ գործիք էր, կուսակցություն, որի տիրապետող գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմն էր: Այդ զանգվածային սպանությունները «մեկուսի միջադեպերի» բնույթ չէին կրում.

¹ Խոսքը ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի (1890—1945) «Մուսա լեռան 40 օրը» (1934) հանրահայտ վեպի մասին է:

դրանք ամիսներ, գուցե և տարիներ առաջ մանրամասն մտածված և ծրագրված էին: Դրանք ոչ էլ կրոնական անհանդուրժողականության հետևանք էին, թեպետ երիտթուրքերը գյուղական մոլլաների օգնությամբ վարպետորեն գրգռել էին մահմեդական խուժանի մոլեռանդությունը: Սակայն գտնվեցին նաև մահմեդական ղեկավարներ, որոնք ցնցված էին ձեռնարկված միջոցներից և բողոքեցին դրա դեմ:

Ո՛վքեր էին իրականացնում եղեռնը: Որոշ դեպքերում հասարակ ուստիկանները: Կառավարությունը հավաքագրել էր նաև մի հատուկ կազմակերպություն («Թեշվիլաթ-ի Մախսուսե»), որը գերազանցապես բաղկացած էր Արևմտյան Անատոլիայի բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործներից:

Որքա՞ն հայեր սպանվեցին: Դերկոմս Բրայսը՝ 1915-ի հոկտեմբերի 6-ին, Ելույթ ունենալով Լորդերի պալատում, մատնանշեց՝ «շուրջ 800.000» թիվ: Կոտորածը շարունակվեց նաև 1916-ին և դեռ հետո: 1918-ի թուրքական առաջխաղացումը դեպի ռուսական Կովկաս զոհերի թիվը ավելացրեց բազում հազարներով: Այն ժամանակ թուրքերը որպես սրախաղերի թիրախ էին օգտագործում հենց գաղթականներին: Երբ օսմանյան բանակը 1918-ի աշնանը գրավեց Բաքուն, սրի քաշվեց ևս 15.000 հայ²: Հազարավոր մարդիկ մեռան սովից ու համաճարակներից արդեն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: Ավելի ուշ, 1921-ին, բրիտանացի մի զբնդապետ Էրզրումում վկա եղավ հայ գերիների սովամահության և սպանությունների:

Մեզ հայտնի է, որ մինչև 1914-ը Թուրքիայում ապրում էր ավելի քան 2 միլիոն հայ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին այս թիվը հազիվ թե գերազանցեր 100.000-ով: Այսպիսով, վատահոլությամբ կարելի է ասել, որ զոհված հայերի թիվը շուրջ 1.500.000 է. մնացած կես միլիոնը դարձավ հայրենագուրկ գաղթական, որոնց սերունդներին, իրենց ողբերգության հուշերով, այսօր կարելի է հանդիպել աշխարհի շատ երկրներում:

¹ Բրայս (Bryce) Ջեյմս (1838—1922), անգլիացի պատմաբան, պետական գործիչ, Հայկական հարցին և հայերին նվիրված բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ:

² Այլ տվյալներով 30 հզ.:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Մ Ա Ս

ԸՆԹԱՅԻՎ ՎԻՃԱԿԸ. ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԵՐԱՇՆՈՒՆԴԸ

ԱՆԿԱՆ ԼԱՅԱՍՏԱՆ, 1918—1920

Հայ ազգի վերագարթոնքի տարեթիվը, գոնե խորհրդանշական կերպով, համարվում է 1918-ի մայիսի 28-ը, երբ հռչակվեց անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այդ անկախության նախապատմությունը թերևս հայոց պատմության ամենաողորմական և սխրալի էջերից մեկն է:

1917-ի բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանը դուրս եկավ առաջին համաշխարհային պատերազմից: Լենինն ու Տրոցկին ստորագրեցին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը, որը կովկասյան ժողովուրդներին հանձնեց թուրքերի և նրանց գերմանական դաշնակիցների ողորմածությանը: Հայերը Ֆեդերացիա կազմեցին վրացիների և ադրբեջանցիների (թաթարներ, ազերիներ) հետ, սակայն շուտով զգացին, որ խաբված են: Վրացիները նույնիսկ գաղտնի գործարքի մեջ մտան թուրքերի հետ՝ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Կարսի ամրոցը հանձնելով թշնամուն: Ղեկավարվելով այնպիսի քաջարի գեներալների և հայրուկային հրամանատարների կողմից, ինչպիսիք էին Նազարբեկովը¹, Դրոն² և Անդրանիկը³, հայերը 1918-ի մայիսի 22—24-ին թուրքերին հակահարված տվեցին Սարդարապատի մոտ: Թուրքերը այն ժամանակ մոտեցել էին Երեվանին, գրավել Բաքուն: Դա դաշնակիցների առջև Օսմանյան կայսրության կապիտուլյացիայից, այսինքն՝ Մուդրոսի 1918-ի հոկտեմբերի 30-ի զինադադարից մի քանի շաբաթ առաջ էր:

Բրիտանական նախնական աջակցության շնորհիվ անկախ Հայաստանի տարածքն այն ժամանակ շատ ավելի ընդարձակ էր, քան ներկայիս Խորհրդային Սոցիալիստական Հայաստանի տարածքը, որովհետև ընդգրկում էր նաև Կարսն ու Արդահանը, ինչպես և ներկա Արևելյան Թուրքիայի որոշ մասերը: 1918—19-ի ձմեռվա սովահարությունն ու համաճարակը

¹ Նազարբեկով Թովմաս Հովհաննեսի (1855—1928), ռուսական բանակի գեներալ-մայոր:

² Դրո—Կանայան Դրաստամատ Մարտիրոսի (1883—1953), դաշնակցական գործիչ, Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարար (1920):

³ Անդրանիկ—Օզանյան Անդրանիկ Թորոսի (1867—1927), հայ ազգային հերոս, ռազմական գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր (1918-ից):

1915-ի սարսափներից պակաս չէին: Կես միլիոն գաղթականներ՝ մերկ ու բոկոտն, թափառում էին երկրում կամ պատսպարվում անձավներում ու գետնատներում: Նրանք սնվում էին խոտով կամ ինչնով պատահեր, մինչ մահը կազատեր նրանց այդ թշվառությունից: Թիֆլիսում բրիտանական բարձրաստիճան կոմիսար սըր Հարրի Լյուքը իր ինքնակենսագրականում («Ք ա դ ա ք ք ե ր ը և մ ա ր դ ի կ») նկարագրում է իր երեք այցելությունները Հայաստան այդ ճգնաժամային շրջանում: 1919-ի հոկտեմբերին նա Երևանում գտավ միայն 40 սպա և զինվոր, որոնք համապատասխան էին կրում և կարող էին ծածկել իրենց մերկությունը. զինվորական մի նվազախումբ ցնցոտիներ հագած՝ խրոխտ կեցվածքով փորձում էր կատարել «Աստված պահպանի թագավորին»: Լյուքը շարունակում է. «Կիսավեր ու անհրապույր քաղաքում վիստում էին Թուրքահայաստանից փախած սովահար գաղթականները, ամեն օր մենք ականատես էինք լինում այդ դժբախտ մարդկանց մահվան, մարդիկ, որ մահանում էին ուղղակի փողոցում՝ հյուծախտից, սակավարյունությունից և ուտելիքի պակասությունից: Դժբախտ կառավարությունը անում էր ամեն հնարավորը՝ օգնելու այդ թշվառներին, բայց դրա համար այն չուներ ո՛չ անհրաժեշտ անձնակազմ, ո՛չ էլ միջոցներ՝ դրամ կամ սննդամթերք...»:

Ավելի քան երկու տարի հայերը կառչել էին իրենց անկախությունից, պատկերավոր ասած՝ «like grim death»¹ (անզլ. բոլոր ճիգերով): Նրանք որոշ հիմք ունեին իրենց «մեծ սպասումների» համար: 1917-ի դեկտեմբերի 20-ին Լյուդ Ջորջը պառլամենտում արտասանած իր ճառում, Հայաստանը նկարագրելով որպես անմեղ արլան մեջ թաթախված երկիր, հայտարարել էր, որ այլևս հետ չի գա թուրքերի շանթահարող թոնատիրությունը: 1918-ի գարնանը Լյուդ Ջորջը կրկին հայտարարեց, որ Բրիտանիան երբեք չի մոռանա իր պատասխանատվությունը հայերի հանդեպ: Ֆրանսիական ղեկավարները նույնպես նման խոստումներ տվեցին: Ամերիկյան պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը անձնական խորին համակրանքով էր վերաբերվում հայկական դատին: Իր տասնչորս կետերից² 12-րդում նա հավաստում էր. «Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մյուս ազգություններին պետք է երաշխավորվի կյանքի լիակատար ապահովություն և ինքնուրույն զարգացման բացարձակ հնարավորություն»:

Ապավինելով այս խոստումներին, հայ ղեկավարները Փարիզի հաշտության կոնֆերանս ժամանեցին ծովից ծով՝ Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով տարածվող Հայաստան ստեղծելու երազային գաղափարով: Այս երազանքները իրենց արտացոլումն էին գտել Հայաստանի վերաբերյալ

¹ Անզլ. դարձվածք—բառացի դաժան մահվան գնով:
² Խոսքը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում (1918-ի հունվար) հռչակած հաշտության պայմանների մասին է:

Վիլսոնի գծած քարտեզում, որն ընդգրկում էր Արևելյան Թուրքիայի և Կենտրոնական Անատոլիայի ընդարձակ շրջաններ: Այս պահանջի ակնառու թույլությունը, անշուշտ, այն իրողությունն էր, որ թուրքերի գործադրած 1916-ի ցեղասպանության հետևանքով Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում, որտեղ մի ժամանակ հաշվվում էր ավելի քան 2 միլիոն հայ, հազիվ մնացել էր հարյուր հազար հոգի:

1920-ի ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխություն կրեց, որ այլևս իմաստագրկվեցին դաշնակից տերությունների Հայաստանին տված խոստումները: Պատերազմից հոգնած անգլիացիները հեռացան Կովկասից, իսկ Խորհուրդները Ղրիմում ջախջախեցին գեներալ Վրանգելի ռուսական սպիտակ բանակը: Վատառոջ Վիլսոնը իր առջև գտավ թշնամական և մեկուսացման քաղաքականության հետամուտ կոնգրես: Թուրքերը Քեմալ Աթաթուրքի գլխավորությամբ համայն աշխարհը զարմացրեցին իրենց ազգային դրամատիկ վերածննդով, որն իր նպատակներին հասավ 1922-ին, երբ նրանք հետ գրավեցին Ջմյուտիան (Իզմիր) և երկրից վտարեցին անգլիացիների աջակցությունը վայելող հույներին:

Թուրքերը շատ արագ փոխըմբռնում գտան Լեմինի հետ: 1920-ի սեպտեմբերին թուրքական զորահրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը անցավ 1914-ի ռուս-թուրքական սահմանագիծը և գրավեց Կարսի մարզը: Ադրբեջանից Հայաստան մտած բոլշևիկները Երևանում հռչակեցին (1920-ի նոյեմբերի 29 — դեկտեմբերի 2-ին) Խորհրդային հանրապետություն: Բուռն վիճաբանություններից հետո, նոյեմբերի 30-ի ուշ գիշերը, դաշնակցական կառավարությունը որոշեց խաղաղ կերպով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին և ինչպես առածն է ասում, նրանք գերադասեցին «կարմիր լինել, քան մեռած»:

Կարսի և Արդահանի անցումը Թուրքիային վերջնականապես ձևակերպվեց Կարսի պայմանագրով (1921-ի հոկտեմբերի 13-ին): Ուշագրավ էր նաև այն, որ այդ պայմանագիրը նախատեսում էր Նախիջևանի շրջանի տարածքի, որը միջնադարյան Հայաստանի անբաժան մասն էր, բայց ավելի ուշ վերաբնակեցվել էր հիմնականում թաթար-ազերիներով, միացումը Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությանը՝ Բաբու կենտրոնով: Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ն Հայաստանի տարածքով լիովին անջատված է Խորհրդային Ադրբեջանից, և այսօր, ավելի քան կես դար հետո, իրենից ներկայացնում է մի չարագույժ անկլավ Խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Ղարաբաղը, նույնպես մի հայրենասեր հայկական շրջան, անջատվեց Հայաստանից և որպես անկլավ մտցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությունը, որ հաստատվեց 1920-ի վերջին, իր ուղին սկսեց անհամեմատ ավելի բարենպաստ պայմաններում, քան անկախ Հայաստանը երեք տարի առաջ: 1917-ի համեմատ տնտեսական պայմանները փոքր-իժն քարելավվել էին: Տեղացած առատ ձյունը փակել էր ճանապարհները՝ մեկուսացնելով Հայաստանը դրսի աշխարհից: Հեղկոմը կամ հեղափոխական կոմիտեն որոշեց «բռնագրավել և անհատ մարդկանցից վերցնել սննդամթերքը քաղաքներում և հացահատիկը գյուղացիներից»: Մինչև ատամները զինված զինվորները տնից տուն էին անցնում, ունևոր թե ունեզուրկ, և բռնագրավում ամբողջ բրինձը, ցորենը և գարին, կարագն ու կաթնասերը: Կոմունիստները «առգրավում» էին գյուղացիներին պատկանող մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունները, անձնական սեփականությունը, ասենք գորգեր, ակնեղենը, նույնիսկ վերմակները, վարսավիրի սպասքը, մեղվի փեթակները և երաժշտական գործիքները:

Այս էքսցեսները և սովյալ բնակչության ընդհանուր հուսախաբությունը շատ շուտով խոտվության տեղիք տվեցին, որը գլխավորում էին Ղազնակցություն կուսակցության ողջ մնացած ղեկավարները: Խոտվարարները արշավեցին Երևանի վրա և տապալեցին տեղի Խորհրդային վարչակարգը: Հարևան Վրաստանում կարմիր բանակը 1921-ի փետրվարին տապալեց տեղի մենշևիկյան կառավարությունը, իսկ 1921-ի ապրիլի 2-ին դաշնակցականներից ազատագրեց Երևանը: Զանգեզուրի լեռնային շրջաններում մի քանի հազար դաշնակցականներ շարունակեցին հուսահատ դիմադրությունը, ապա անցան տահմանը և գնացին Պարսկաստան:

Խորհրդային Հայաստանը նույնիսկ ավելի փոքր է, քան անկախ Հայաստանն էր, և ընդգրկում է պատմական Մեծ Հայքի միայն տասներորդ մասը: Կարսը, Արդահանը, Իզմիրը 1921-ից վերստին անցան Թուրքիային: Տեղական հայրենասիրությունը Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում վերացնելու համար Ստալինը դրանց տարածքները միավորեց միացյալ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մեջ: Այս վիճակը շարունակվեց այնքան, մինչև որ տեղական ղեկավարությունը ամբողջովին գտվեց գնդակահարություններով և աքսորներով: Հանրապետությունները այդպես միացյալ, ինքնուրույնությունից զուրկ մնացին մինչև 1936-ի ստալինյան սահմանադրությունը:

Խորհրդային ղեկավարությունը Ստալինի գլխավորությամբ որոշեց Անդրկովկասը, հատկապես Վրաստանն ու Հայաստանը, դարձնել օրինակելի: Նրանք Հայաստանը վերակառուցեցին այն հաշվով, որպեսզի այն դարձնեն մի յուրօրինակ Մեքքա համայն սփյուռքահայության համար: Մինչև անկախ Հայաստանի դաշնակցական ղեկավարները դեմ էին խոր-

հրդային հեղաշրջմանը, մի ամբողջ շարք հայ հեղափոխականներ հանդես եկան որպես իսկական լեհիսյաններ՝ Ստեփան Շահումյանը՝ Բաքվի 26 կոմիսարներից մեկը, որը սպանվեց Անգլիայի աջակցությունը վայելող տարրերի ձեռքով, 1918-ին, Կամոն (Տեր-Պետրոսյան), ում հանդուգն բռնագրավումները լրացնում-համալրում էին բուլշևիկների ֆոնդերը և Ա. Ի. Միկոյանը՝ Ստալինի մաքրագարողումներից զերծ մնացած փոքրաթիվ հին բուլշևիկներից մեկը:

Արտասահմանյան նպաստամատույց կազմակերպությունները, որ ստեղծվել էին Հերբերտ Հուվերի¹ նման մեծահոգի մարդկանց ջանքերով, հատուկ ուշադրություն էին դարձնում Հայաստանին: Սարսափազու Չեկան կազմակերպեց հասարակական այնպիսի ապահովություն, որի պայմաններում հայ գյուղացուն այլևս չէին սպառնում ո՛չ թուրք զինվորը, ո՛չ էլ քուրդ ավազակը: Լեհիսյան տնտեսական նոր քաղաքականությունը (ՆԷՊ) ստեղծեց ճկուն պայմաններ, երբ մանր խանութայաններն ու արհեստավորները կարող էին համեստ կենսապայմաններ ապահովել իրենց համար, և այսպես մինչև 1928 թվականը, երբ սկսվեց հնգամյա պլանների կամպանիան:

Խորհրդային շրջանում հայ մշակույթի վերածննդի մի դրսևորումը եղավ Երևանի համալսարանի հիմնադրումը 1921-ին²: Երկու տարի անց, 1923-ին, նշանավոր հայ ճարտարապետ, Ռուսաստանի գեղարվեստի ակադեմիայի փոխնախագահ Ալեքսանդր Թամանյանը Մոսկվայից ուղարկվեց Երևան՝ քաղաքի վերակառուցումը ժամանակակից ոգով նախագծելու համար, հաշվի առնելով քաղաքաշինության և ճարտարապետության ասպարեզում հայերի ունեցած ավանդույթները:

Խորհրդային իշխանության օրոք Հայաստանի հիրավի վերածննդի մի կարևոր ապացույցն է այն փաստը, որ հայերենը առաջին պաշտոնական լեզուն է հանրապետությունում՝ ռուսերենի կողքին: Խորհրդային Հայաստանը ունի նաև առաջնակարգ հանրակրթական համակարգ: Խորհրդային ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը հիմնվել է 1935-ին, իսկ 1943-ից դարձել ինքնուրույն ակադեմիա: Ակադեմիային կից գործում է Բյուրականի աստղադիտարանը, որի ղեկավարն է աստղագետների միջազգային շքրջաններում քաջ հայտնի ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը: Հայերի համար բացառիկ հնարավորություններ են ստեղծվել՝ գնահատելու իրենց ունակությունները ԽՍՀՄ-ում, որի համար լայն ասպարեզ է բացված 250-

¹ Խոսքը ամերիկյան հայտնի քաղաքական գործիչ և խոշոր արդյունաբերող Հերբերտ Բյարկ Հուվերի (1874—1964) գլխավորած (1912—23) «Ամերիկյան օգնության վարչության» (ԱՐՄ) և նրա շրջանակներում գործած «Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեի» (Ամերկոմ) քարեգործական հաստատության մասին է:

² Իրականում Երևանի համալսարանը հիմնադրվել է 1920-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ջանքերով:

միլիոնանոց երկրի աշխատանքային և տնտեսական շուկայում: Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին դարձավ Լենինգրադի Էրմիտաժ թանգարանի տնօրեն, նրա եղբայր Լևոն Օրբելին՝ Պավլովի անվան ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի տնօրեն: Ակադեմիկոսներ Արզումանյանի, Կնունյանցի, Սիսակյանի և Ալիխանովի անունները իսկապես միջազգային հռչակ են ստացել: Երաժշտության ասպարեզում քաջ հայտնի է նշանավոր կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի անունը:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական և մշակութային վերածնունդը սուր բանավեճ առաջ բերեց սփյուռքահայերի շրջանում, հատկապես համաշխարհային երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Բազմաթիվ հին դաշնակցականներ Խորհրդային Միությունը համարում էին մի վաղեմի թշնամի, որին իր դաժանությամբ գերազանցել է միայն թուրքը: Ոմանք էլ գտնում էին, որ ազգային տան հիմնումը Խորհրդային Հայաստանում միակ հույսն է՝ պահպանելու նրա ազգային նկարագիրը XX դարի դաժան և մրցակցական պայմաններում: Երբեմն այս մտադրությունը ողբերգական ձևեր է ընդունել, երբ, օրինակ, հայ եկեղեցական ղեկավար գործիչներից մեկին կասկածեցին խորհրդամետ համակրանքի մեջ և սպանեցին ծխակառարության ժամանակ Նյու Յորքի եկեղեցում: Սակայն, այսօր դաշնակցական մամուլը Բոստոնում Խորհրդային Հայաստանի գործերին հետևում է համակրանքով և աչալուրջ հետաքրքրությամբ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո Ստալինը հանդուգն քաղաքականության դիմեց Անդրկովկասում՝ նպատակ ունենալով նվաճել Իրանական Ադրբեջանը, Բրդստանը և Թուրքահայաստանի որոշ մասեր: 1945-ից ի վեր սփյուռքահայերին հրդրոբեցին տուն վերադառնալ՝ խոստանալով հատուկ արտոնություններ: Սուրբ Էջմիածնի (Խորհրդային Հայաստանում) կաթողիկոսի թափուր պաշտոնի ընտրությունները տեղի ունեցան ամբողջ աշխարհի հայության պատվիրակների մասնակցությամբ: Հայկական արդյունաբերությունը նպատակասլաց կերպով առաջ էր մղվում: Կառուցվում էին ժամանակակից գործարաններ և հիդրոէլեկտրակայաններ (ավելի մանրամասն կարելի է տեղեկանալ Բրիտանիկա հանրագիտարանի վերջին հրատարակության «Հայկական ԽՍՀ» հոդվածից, որը գրել է խորհրդային տնտեսագետ դ-ր Ա. Ա. Միցցը):

1945-ին հաջորդած տարիները ծանր էին: Շատ սփյուռքահայեր որոշեցին վերադառնալ տուն: 1950-ականներին Խորհրդային Հայաստանը վերելք ապրեց տնտեսության և ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացման ասպարեզում: Բնական աճին զուգընթաց, որը հետևանք էր բժշկական սպասարկման բարելավման, Հայաստանի բնակչությունն աճեց նաև

¹ Լեդիակները նկատի ունեն ամերիկահայոց առաջնորդ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Գուրյանի սպանությունը դաշնակցականների կողմից 1933-ին:

ի հաշիվ Թուրքիայից, Իրանից և Լիբանանից (նույնիսկ Միացյալ Նահանգներից) ներգաղթած հայերի: Բերենք մի քանի տվյալներ 1975-ին Մոսկվայում հրատարակված «ԽՍՀՄ-ը թվերով — 1974» ռուսերեն գրքից, որոնք շատ պերճախոս են.

Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը

1940	1.320.000
1959	1.763.000
1966	2.239.000
1970	2.492.000
1975	2.790.000 ¹

Հայերը ազգագրական մեծամասնություն են կազմում (88%) բնակչության մեջ, քիչ թե շատ նշանակալի փոքրամասնություններ են՝ աղբյուրները կամ ազերի թաթարները (6%)² և ռուսները (3%):

Հայկական ԽՍՀ-ում հայերը կազմում են մոտավորապես 2,5 մլն մարդ³: Ջգալի թվով հայեր են բնակվում նաև Խորհրդային Միության այլ շրջաններում: Օրինակ, Վրաստանի և Ադրբեջանի⁴ հայ համայնքները կես միլիոնից ավելի մարդ են հաշվվում յուրաքանչյուրում: Բնակչության խտությունը թաթարների կողմից կառավարվող վիճելի Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում մոտավորապես Հայկական ԽՍՀ-ի բնակչության խտության կեսն է կազմում (Հայկական ԽՍՀ-ի բնակչության խտությունը 95 մարդ է մեկ քառ. կմ վրա): Մինչդեռ Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի 5.500 քառ. կմ տարածքի համար մենք ունենք հետևյալ տվյալները.

1940	131.000
1970	202.000
1975	224.000 ⁵

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանի բնակչության մեծ աճը նորից սպալարեզ է բերում Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի միացման հարցը, որը առկա է նաև գերազանցապես հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղի մարզի համար: Հայ-ադրբեջանական ներհամայնքային ընդհարումներն ու հուզումները անսովոր չեն: Հայերի մեծամասնությունը բացահայտ կերպով հանդես է գալիս Բաքվի ադրբեջանական կառավարության՝ իրենց հան-

դեպ կիրառող խտրականության դեմ (ուշագրավ է, որ այս խոսքերն ասված են տակավին մինչև 1988-ի փետրվարին հաջորդած դեպքերը. — խմբ.): Մասնավորապես, հատկանշական է Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի արագ աճը, քաղաք, որն իր կենսագրությունը սկսել է 2750 տարի առաջ ուրարտական Էրեբունի բերդից:

Երևանի բնակչությունը

1917	34.000
1926	65.000
1939	204.000
1970	767.000
1975	899.000 ¹

Այս թվերից երևում է, որ Երևանում է այժմ բնակվում Հայկական ԽՍՀ ամբողջ բնակչության մեկ երրորդը: Նման արագ ուրբանացման հետևանքը լինում է այն, որ գյուղացիները մեծ չափերով բնակություն են հաստատում քաղաքներում՝ պահանջելով քաղաքային կենսապայմաններ ու հարմարություններ: Այս արհեստական վիճակը Հայաստանում գալիս է նաև այն բանից, որ արդյունաբերությունը հիմնականում կենտրոնացած է մայրաքաղաքում, իսկ մյուս կողմից՝ այդ երկիրը քարքարոտ ու անհարմար է գյուղատնտեսության համար: Հայկական արդյունաբերությունը կենսունակ չի լինի առանց Մոսկվայի էական հատկացումների, իսկ դա բխում է Հայաստանը բոլոր հայերի ազգային տունը՝ Մեքքան դարձնելու Կրեմլի քաղաքականությունից: Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքը չի կարող սպառվել առանց խորհրդային ընդարձակ շուկայի առկայության, քաղաքի և գյուղի բնակչությունը չի կարող լուր գնալ առանց ուկրաինական ցորենի:

Խորհրդային Հայաստանը, անշուշտ, միակուսակցական կոմունիստական պետություն է, քաղաքական կախման մեջ է Կրեմլի թելադրանքից, որը կարող է հայերին ուղղել ուզածը ուղղությամբ: Հայերը փոքր-ինչ ավելի արտոնյալ են, քան խորհրդային մյուս ազգերը՝ ունենալով բավականին բարձր կենսամակարդակ, Մերձավոր Արևելքի ստանդարտներից համապատասխանող բժշկական սպասարկում և գերազանց կրթական պայմաններ: Հայերը շատ են ճանապարհորդում արտասահմանում, և զործում է Երևան—Բեյրութ օդային գիծը: Այս տողերի հեղինակները հանդիպել են կրկնակի քաղաքացիությամբ շատ հայերի, ոմանք միաժամանակ ունեն խորհրդային և բրիտանական անձնագրեր:

¹ 1979-ին՝ 1019 հզ., 1989-ին՝ 1199 հզ., այժմ ավելի քան 1,3 մլն:

¹ 1979-ի մարդահամարի տվյալներով՝ 3031 հզ., 1989-ին՝ 3283 հզ.:
² Այսօրվա դրությամբ Հայաստանում գրեթե ադրբեջանցիներ չկան:
³ 1991-ի դրությամբ՝ ավելի քան 3 մլն:
⁴ Այսօրվա դրությամբ՝ մոտ 200 հզ. (ԼՂԻՄ-ում և Շահումյանի շրջանում):
⁵ 1989-ին՝ 259 հզ.:

Խորհրդային Հայաստանի մեկ շնչին ընկնող եկամուտը մոտ 500 դոլար է («Nove and Newth», 1967), ավելի քան համապատասխանաբար Թուրքիայում՝ 149 դոլար, Իսպանիայում՝ 276, կամ Հունաստանում՝ 292 դոլար:

Այն իրողությունը, որ սրբազան Արարատ լեռը այժմ գտնվում է Թուրքիայում և տեսանելի է Խորհրդային Հայաստանի շատ կողմերից, տևական ցավ է պատճառում հայերին և երբեմն-երբեմն տեղիք տալիս բուռն ցույցերի: Խորհրդային իշխանությունները ճնշում են դրանք և պարբերաբար թուրքերին հավաստում իրենց խաղաղ մտադրությունները: Նախիջև վանք, Ղարաբաղը, ինչպես նաև Կրաստանի հարավային որոշ մասերը վերադարձնելու պահանջները նույնպես ժամանակ առ ժամանակ ժայթքում են: Սակայն, հայերը գիտակցում են, որ առանց Ռուսաստանի նրանք և՛ տնտեսապես, և՛ քաղաքականապես կտուժեն, ու նրանց ընդգծված օրինապահությունն ու կախումը Խորհրդային Միությունից կասկած չեն հարուցում¹:

ՈՐՔԱՆ ՀԱՅ ԿԱ

Հայերը շարժուն, հետևաբար և աշխարհով մեկ ցրված ժողովուրդ են, ուստի շատ դժվար է սահմանել նրանց ամբողջ քանակությունը մի որևէ ժամանակահատվածում: Թվերը, նույնիսկ եթե դրանք համեմատաբար վստահելի են, շատ տարբեր են:

Հայ առաքելական եկեղեցին կենտրոնական դեր է խաղում համայնքի կյանքում, շատ հայեր «հայ լինելու» կարևոր հատկանիշ են համարում եկեղեցի հաճախելը: Պատրիարք Օրմանյանի հայ եկեղեցու պատմության համաձայն, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ամբողջ աշխարհում հաշվվում էր 3.472 հզ. հայ լուսավորչական: Բացի այդ, կար նաև 128 հզ. կաթոլիկ և 49 հզ. բողոքական հայ: Նկատի ունենալով նաև այն հայերին, ովքեր գրանցված չեն եղել եկեղեցիներում, վստահորեն կարելի է ասել, որ 1914-ին աշխարհի հայ բնակչության թիվը եղել է չորս ու կես միլիոն մարդ, որից մեկ ու կես միլիոնը զոհ գնաց երիտթուրքերի գործադրած ցեղասպանությանը և դրան հաջորդած անցքերին: Հայնորեն ընդունված 3 միլիոն նվազագույն թվին հայերը հասան 1918-20-ի սովի տարիներին:

¹ 1988-ի փետրվարից ի վեր, երբ հայ ժողովուրդը որդեգրեց ժողովրդավարության ուղին, փոխվեց նաև այդ մտայնությունը. Հայաստանի նոր ժողովրդավար Խորհրդարանն ու կառավարությունը 1990-ի օգոստոսին հռչակեցին անկախության գործընթացի սկիզբն ու ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու պատրաստակամություն հայտնեցին: 1991-ի սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեով Հայաստանի բնակչության գերակշիռ ճեմամասնությունը արտահայտվեց անկախության օգտին:

Մենք արդեն անդրադարձանք Խորհրդային Հայաստանի մշտական աճին: 1945-ից ի վեր 1954-ին եպիսկոպոս Փռչադյանը ամբողջ Խորհրդային Միությունում հաշվում էր 2.745 հազար հայ: Աթաթուրքի վարչակարգի և նրա հաջորդների քաղաքական ու սոցիալական խտրականության հետևանքով Թուրքիայի հայ բնակչությունը 1954-ին մնում էր հետցեղասպանության շուրջ 100 հազարի մակարդակի վրա: Պետք է նշել, որ նույնիսկ 1976-ին որևէ հայ բնակչություն տակավին չէր հաստատվել երբեմնի «Թուրքահայաստանի» տարածքում: Աշխարհում հայ բնակչության հետագա աճը հաստատեց Երևանի «Հայրենիքի ձայն» պարբերաթերթի գետեղած վերլուծականը 1966-ին (այն ամփոփեց Դոքմենջյանը¹ Գլազգոյի համալսարանի «Խորհրդային ուսումնասիրություններում», 1968): Այստեղ մենք բերում ենք ամբողջ աշխարհում եղած հայերի թիվը ըստ երկրների:

ԽՍՀՄ	3.500.000 (4.500 հզ. — 1979 ²)
Մնացած աշխարհում	2.000.000 (2,93 մլն — 1986)
Խորհրդային հայկական համայնքը բաղկացած է.	
Հայկական ԽՍՀ	2.000.000 (3037,3 հզ. — 1979)
Ադրբեջանական ԽՍՀ	560.000 (475 հզ. — 1976, 200 հզ. — 1991)
Վրացական ԽՍՀ	550.000 (448 հզ. — 1979)
Ռուսաստանի ԽՖՍՀ	330.000 (365 հզ. — 1979)
Մյուսները	60.000 (187 հզ. — 1979)
	<hr/>
	3.500.000 (4.500 հզ. — 1979)

Խորհրդային Միությունից դուրս հիմնական հայկական համայնքները հաշվվում են.

ԱՄՆ	540.000 (800 հզ. — 1986)
Թուրքիա	250.000 (180 հզ. — 1986)
Իրան	200.000 (200 հզ. — 1986)
Ֆրանսիա	200.000 (350 հզ. — 1986)
Լիբանան	180.000 (200 հզ. — 1986)
Սիրիա	150.000 (120 հզ. — 1986)
	<hr/>
	1.430.000 (1.850.000 — 1986)

Մնացած 570.000-ը (ըստ 1966-ի տվյալների³) բաժին է ընկնում Մեծ Բրիտանիային (մոտ 6.000⁴), Գերմանիային, Իտալիային, Ավստրիային,

¹ Դոքմենջյան Ռիչարդ Հրայր, ամերիկյան քաղաքականագետ, Հարավային Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր:

² Փակագծերում տրվում են վերջին տվյալները:

³ Ըստ 1986-ի տվյալների՝ 450 հզ.:

⁴ 12 հզ. (1986):

Շվեյցարիային, Բուլղարիային (մոտ 25.000), Ռումինիային, Լեհաստանին, Կիպրոսին, Եգիպտոսին, Հարավային Ամերիկային, Նեդլաստանին, Բիրմային, Սինգապուրին, Չինաստանին և Ավստրալիային: Ուռճացված տըվյալները Թուրքիայի համար կասկածելի են թվում և կարող են ընդգրկել շատ «քողարկված» հայերի, որոնք ընդունել են թուրքական անուն և իսլամ հետապնդումներից խուսափելու համար: Վիեննայում հրատարակվող մի հայերեն ամսագիր 1975-ի հուլիսին ընդգծված մեծամոլությամբ գրում էր. Ils sont 7.000.000 dans le monde qui disent AYO (Աշխարհում յոթ միլիոն մարդ «այո» է ասում): Այդ աղբյուրի համաձայն, այսօր միայն Ֆրանսիայում հաշվվում է 350 հազար հայ:

Վերը հիշատակված խորհրդային պաշտոնական վիճակագրությունը Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հաշվում է 2.790 հազար (1975-ի տվյալները), որից շուրջ երկուս ու կես միլիոնը՝ հայ: Սակայն, հարկ է նշել, որ ծննդաբերությունը Խորհրդային Հայաստանում նշանակալիորեն կրճատվել է 1958-ից ի վեր, երբ այն կազմում էր 41,1 մարդ յուրաքանչյուր հազար բնակչին, 8,1 մահվան դիմաց (մաքուր աճը 33 մարդ հազար բնակչին): 1973-ին այդ աճը համեստ չափեր ընդունեց՝ 16,9 հոգի հազար բնակչին: Այն դեպքում, երբ բեղմնավոր մահմեդական տաջիկների մոտ այն կազմում է 28,4 մարդ, իսկ Էստոնացիների մոտ՝ 4,0 մարդ հազար բնակչի հաշվով:

Ներկայումս Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը աճում է մոտավորապես տարեկան 45 հազարով, չհաշված ներգաղթը արտասահմանից, որը կայսված է խորհրդային կառավարության քաղաքականությունից¹:

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԵԻԱՆ, ԿԱՍԿԱԾԵԼԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴԵ

Այն տարիներին, երբ քեմալական Թուրքիան մարտնչում էր իր լի-նելության և միջազգային ճանաչման համար (1919—1922), սաղմնավորվող պետությունը նույնպիսի մոլեռանդություն ու դաժանություն էր ցուցաբերում հայերի ու հույների նկատմամբ, ինչպես նախկին Թուրքիան, որպես օրինակ կարելի է բերել Մարաշի (1920-ի փետրվար) և Հաճընի (1920-ի հոկտեմբեր) գրավումը քեմալականների կողմից, Կարսի հանրահայտ գավթումը Քյազիմ Կարաբեքիրի գործերի կողմից (նույնպես 1920-ի հոկտեմբերին)՝ այդ քաղաքի բնակիչների սարսափելի կոտորածով հանդերձ, և, իհարկե, Ջմյուռնիայի գրավումը 1922-ի սեպտեմբերին, որը նկարագրված է Մարջըրի Հուսեփյանի վերջերս լույս տեսած գրքում

¹ 1988—91-ին Ադրբեջանի հայերի նկատմամբ գործադրված բռնարարքների հետևանքով Հայաստան գաղթեց մոտ 300 հզ. մարդ:

(«Ջմյուռնիա 1922. Մի քաղաքի կործանումը», անգլ.), երբ արևմտյան տերությունների նավազների աչքի առջև հրի մատնվեց քաղաքի հայկական թաղամասը և սրի քաշվեց բնակչությունը, իսկ նրանք (արևմտյան ռազմաճակատը) մատը մատին չտվեցին դեպքերը կանխելու և վայրագությունը դադարեցնելու համար:

Բայց և այնպես, Թուրքիայի ներքին վերակառուցման տարիներին, հայերն ու մյուս քրիստոնյա փոքրամասնությունները համեմատաբար հանգիստ են եղել, բացառությամբ մի դիպվածի՝ 1929-ին: Հայերը քիչ էին մնացել, և Քեմալ Աթաթուրքը իրավացիորեն նկատել է, որ օտար պետություններն այլևս կորցրել են հետաքրքրությունը նրանց նկատմամբ: Քեմալի ուշադրությունը բևեռված էր երկիրը նորացնելու ջանքերի վրա, դրան ավելացրած նրա աճճական հակակրանքը ամեն տեսակի կրոնական և սոցիալական մոլեռանդության նկատմամբ, նրա վերաբերմունքը համեմայնդեպս հայերի հանդեպ աննպաստ չի եղել: Այսպես, երբ 1930-ին Կեսարիայի հայերը բարեփոխված (լատինատառ) թուրքերեն մի նամակով դիմեցին նրան՝ խնդրելով թույլատրել եկեղեցու բացումը, նա չմերժեց խնդրանքը:

Այդուհանդերձ, թուրքական հանրապետության կառուցման շրջանում հայերի իրավունքները միշտ չէ, որ հարգվել են: Գլխավոր հիմքը, որ սահմանում էր Թուրքիայի ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ապահովության սկզբունքները, Լոզանի պայմանագիրն էր (1923-ի հուլիսի 24), հատկապես նրա 38—44 հոդվածները: Այդ պայմանագիրը ստորագրող պետություններն էին՝ Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Հունաստանը, Ռումինիան, Սերբա-Խորվաթա-Սլավոնական պետությունը մի կողմից և Թուրքիան՝ մյուս կողմից: 38-րդ հոդվածը երաշխավորում էր Թուրքիայի փոքրամասնությունների կյանքն ու ազատությունը՝ անկախ նրանց «ծագումից, ազգությունից, լեզվից, ցեղից կամ կրոնից»: Երաշխավորում էր նաև նրանց տեղափոխման և գաղթելու ազատությունը: 39-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ բոլորը հավասար են օրենքի առջև: 40-րդ հոդվածը սահմանում էր Թուրքիայում եղած ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքը՝ «հիմնելու, կառավարելու և վերահսկելու սեփական ծախքով բարեգործական, կրոնական և հասարակական, կամ կրթական և լուսավորական ամեն մի հաստատություն»: 41-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր դյուրություններ ընձեռել փոքրամասնություններին՝ իրենց երեխաներին կրթելու մայրենի լեզվով (թուրքերենը մնում էր պարտադիր): 42-րդ հոդվածը փոքրամասնություններին արտոնում էր տնօրինել սեփական ներքին գործերը, իսկ հաջորդ հոդվածը պաշտպանում էր փոքրամասնությունների իրավունքը՝ չկատարել այն, ինչը չի թույլատրում նրանց կրոնը: 44-րդ

հողվածը հիշված հողվածներին տալիս էր միջազգային նշանակություն, մինչև Ազգերի լիգան կերաշխարհը դրանք:

Այս նախատեսումները, սակայն, անտեսվեցին և շարունակում են անտեսվել: Քեմալականների 1930-ականների հաջողությունները, մեծ տերությունների մրցակցությունը Թուրքիայի աջակցությունը ապահովելու համար երկրորդ համաշխարհային պատերազմում և ՆԱՏՕ-ի կախումը թուրքական շրջափելի ուզմական ուժից, — այս ամենը խնդարեց, որպեսզի Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած պետություններից որևէ մեկը ուժ գործադրեր կամ փորձեր վկայակոչել այդ պայմանագիրը, երբ խախտվում էին փոքրամասնությունների իրավունքները: Մինչդեռ կիսանկախ «Իլերի» («İleri») թերթը գրում էր. «Լույներն ու հայերը պետք է մոռանան իրենց սեփական լեզուն՝ թուրք դառնան, կամ դուրս գնան երկրից»: Ավելի վայրիվերո էր արտահայտվում «Իքդամը» («İkdam»). «Թուրքիայի հայերին արտոնվում է միայն երկու բան՝ այն է, աղոթել ու թաղել իրենց մեռելներին»:

Հենցվելով Լոզանի պայմանագրի վրա, հայերից ոմանք վերադարձան արտասահմանից և պահանջեցին վերադարձնել մինչև 1915-ը իրենց և իրենց ընտանիքներին պատկանած հողն ու սեփականությունը: Գյուղական վայրերում նրանցից մի քանիսին թուրք գրգռված խուժանը՝ խրախուսվելով տեղի ոստիկանությունից, կախեց իրենց իսկ սեփական մրգատու ծառերից: Միայն Ստամբուլում և մի քանի այլ քաղաքներում հայերը կարողացան վերականգնել համայնքի ընդհատված կյանքը: Արևելյան Թուրքիայի նախկին վեց «Հայկական վիլայեթների» շրջաններից շատերը հայտարարվեցին արգելված ուզմական գոտի: Թուրքիա ժամանող հայ գրոսաշրջիկները, մինչև մուտքի թույլտվություն ստանալը, ստիպված են լինում ստորագրել մի պարտավորագիր՝ օրինական պահանջ չներկայացնել Թուրքիայում իրենց բռնագրավված սեփականությունը վերադարձնելու վերաբերյալ:

Հայ համայնքը վերստին տուժեց 1939-ին, երբ Ալեքսանդրեսի սահմանափակ (Միրիա) ֆրանսիական մանդատը վերացվեց հոգուտ Թուրքիայի՝ գալիք երկրորդ համաշխարհային պատերազմում թուրքերի սիրտը շահելու մտադրությամբ: Սանջակի գյուղերում ապրում էին որոշ թվով հայեր՝ միջնադարյան հայկական Կիլիկիայի սակավաթիվ սերունդները, որոնցից 15 հազարը չկարողացավ հանդուրժել թուրքական գերիշխանությունը և հեռացավ այնտեղից 1939-ի հուլիսին՝ Միրիայի և Լիբանանի հայության թիվը ավելացնելով մինչև 200 հզ. (տես Քրիստոֆեր Ուոլքերի հողվածը «Թալմա»-ում, 1974-ի սեպտեմբերի 5):

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որպես պան-

թուրքիզմի կենդանի դրսևորում, Իսմեթ Ինյույուի¹ կառավարությունը ծանր և խորական հարկեր («վեբլըք վեբգիսի») սահմանեց ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների, հատկապես հայ համայնքի համար: Նրանք, ովքեր անկարող էին կամ չէին ցանկանում վճարել, անկախ տարիքից աքտրվում էին Արևելյան Թուրքիա հարկադիր աշխատանքի քարհանքերում և ճանապարհների շինարարության վրա՝ ապրելով ահավոր պայմաններում: Թուրքական վարչակարգի և հանրության ֆաշիստամետ համակրանքը իր արտահայտությունը գտավ 1943-ի մարտին Թալեաթ փաշայի (որը սպանվել էր Գերմանիայում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայ հայրենասերի ձեռքով) աճյունի հանդիսավոր տեղափոխմամբ: Սպանողը² արդարացվել էր գերմանական դատարանի կողմից, մասամբ այն ակճհայտ վկայությունների ճնշման տակ, որ թուրքական չարագործությունների վերաբերյալ տվել էր գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը³: Նշանավոր թուրք լրագրողներից մեկն այն ժամանակ գրեց, որ թուրք ժողովուրդը պետք է երախտապարտ լինի կառավարությանը Թալեաթ փաշայի աճյունը հայրենի երկիր վերադարձնելու համար, «որտեղ արդեն իրականություն է դարձել նրա իդեալը» (ասել է թե՛ Թուրքիայի հայաթափ լիցելը. — խմբ.): Թալեաթի վերաթաղմանը Ազատության բլրի վրա ներկա էր Թուրքիայում Հիտլերի դեսպան ֆոն Պապենը:

Սկսած երկրորդ համաշխարհային պատերազմից և դրանից հետո հայերի կյանքի պայմանները Ստամբուլում բավականին բարելավվեցին, քանի որ նրանք հեռու էին քաղաքական գործունեությունից: Միայն մի լուրջ մոլեռանդ բռնկում տեղի ունեցավ 1955-ի սեպտեմբերին, երբ Սալոնիկում Աթաթուրքի ծննդավայրին հասցված որոշ վնասների պատճառով թուրք խուժանը հորդեց Ստամբուլի փողոցները՝ ավերելով և կողոպտելով ազգային փոքրամասնություններին պատկանող խանութներն ու սեփականությունը: Բայց ոստիկանական ճնշումներից զատ, հոգեբանական գործոնները նույնպես հայերին հետ պահեցին իրենց հայրենի հողերը վերադառնալու մտադրությունից: Լոնդոնի հայ համայնքի անդամներից մեկը, որը հաճախ է լինում Թուրքիայում իր գործերով, մեզ ասաց, որ ինքը վախեցնում է դուրս գալ Ստամբուլից և այցելել ծովափնյա այն փոքրիկ քաղաքը, որտեղ ապրել է իր ընտանիքը մինչև 1915-ը: Այդ մարդը մինչև հիմա ապրում է իր ծնողների մասին հիշողություններով, որոնց թուրքական նավակով ծով էին դուրս բերել և ջրախեղդ արել:

¹ Ինյույու Իսմեթ (1884—1973), Թուրքիայի պրեզիդենտ 1938—50-ին, պրեմիեր մինիստր 1923—27-ին և 1961—65-ին:

² Խոսքը հայ վրիժառու Սողոմոն Թեֆերյանի (1896—1960) մասին է, որը 1921-ին Բեռլինում սպանեց հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթ փաշային:

³ Լիման ֆոն Սանդերս, գեներալ, գերմանական զինվորական միսիայի ղեկավարը Թուրքիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին:

Ըստ թուրքական պաշտոնական մարդահամարի, 1960-ին հայերեն խոսողների թիվը կազմել է 52.756 հոգի: Դրանք հիմնականում կենտրոնացած են (մոտ 37,280 հոգի) Ստամբուլի շրջանում: Այս գաղխ է Մարդիկի նահանգը՝ 10.232 հոգի: Քասթեմունի շրջանում կար 1204 հայերեն խոսող, Սվազի շրջանում՝ 565: Չկա թուրքական մեկ այլ նահանգ, որտեղ 500-ից ավելի հայ լինի, իսկ երբեմնի ծաղկուն Ադանայի (Կիլիկիա) համայնքը հաշվվում է ընդամենը 6 հոգի: Էլ ավելի ճշող է այն փաստը, որ Վանի շրջանում, որը Թուրքահայաստանի հնագույն կենտրոնն է, այսօր կա միայն 2 հայ, որոնք համարձակվում են իրենց մայրենի լեզուն անվանել հայերենը:

Ժամանակակից Թուրքիայի հայ համայնքի անվիճելի ղեկավարն ու թարգմանը, ինչպես և Օսմանյան կայսրության օրոք, Կ. Պոլսի Հայ առաքելական եկեղեցու պատրիարքն է: 1961-ից ի վեր այդ պաշտոնը զբաղեցնում է ուղղամիտ պատրիարք Շնորհք Գալուստյանը¹, որը անսպառ եռանդով պաշտպանում է իր հույր թուրքական քաղաքացիական և գինվորական իշխանությունների ունեցություններից: Տխուր փաստ է, որ սրբազանի ջանքերը պատշաճ ըմբռնում չեն գտել և այժմ էլ չեն գտնում ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի կողմից, որի թուրքամետ քաղաքականությունը, ինչ խոսք, հանգեցրեց նաև Թուրքիայի հաջող ներխուժմանը Կիպրոս:

Ստամբուլից այդ ժամանակ ամերիկահայերի նախաձեռնությամբ պետական դերպարտամենտը մի հատուկ պատվիրակ այցի ուղարկեց Ստամբուլի Հայոց պատրիարքին: Շնորհք պատրիարքը ԱՄՆ-ի ներկայացուցչին հանձնեց երեք էջանոց մի փաստաթուղթ, որն ամփոփում էր Թուրքիայի հայերի զրկանքները: Բայց այդ փաստաթուղթը համապատասխանաբար խափանվեց Վաշինգտոնի կարգադրությամբ, և դ-ր Քիսինջերի գրասենյակը ժխտեց պատրիարքի կողմից որևէ գանգատի փաստը՝ ԱՄՆ-ի պատվիրակի Ստամբուլի հայ համայնքին տված այցելության ժամանակ:

Նկատի ունենալով դրա կարևորությունը, Ստամբուլի 1974-ի հուլիս-գիրը մենք տալիս ենք ներկա գեկուցագրի հավելվածում: Բացի այդ, ստորև մենք բերում ենք Սրբազանի մի գրույցի ամփոփումը Թուրքիայի հայերի խնդիրների մասին «Armenian Observer»-ի 1976-ի հունիսի 2-ի բարենհան թույլտվությամբ:

Ստամբուլում կա Հայ առաքելական 34 եկեղեցի և վեց գավառներում: Թուրքիայում կա 31 եկեղեցական՝ 1 եպիսկոպոս, 2 վարդապետ և 28 քահանա: Չորս քահանա և 3 վարդապետ Պատրիարքության կողմից առանձնացվել էին այլ երկրներում պաշտոնավարելու համար: Հոգևոր խորհուրդը 12 նիստ է գումարել, սակայն նոր ընտրություններ տեղի չեն ունեցել, որովհետև կառավարությունը տարուց ավելի ձգձգել է թույլտվություն:

¹ Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը (ծն. 1913) վախճանվեց 1990-ի մարտի 7-ին, Երևանում:

նր: Գալֆայան որբանցը ի վիճակի չի եղել կառուցել նոր դպրոց, քանի որ իշխանությունը մերժել է համապատասխան դիմումը, թեպետ հիճ շենքը փլվում էր: Նույն ճակատագրին է արժանացել Խաս գյուղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որը չկարողացավ թույլտվություն ստանալ նոր շենք կառուցելու համար: Ներսեսյան դպրոցը, եկեղեցուն կից, կարողացավ մի շենք վարձել քաղաքի այլ շրջանում իր կարիքների համար: Այս երկու հաստատությունների օրինական իրավունքները պաշտպանվեցին դատարանում՝ պահանջելով արդար և ուշադիր վերաբերմունք: Այդ կապակցությամբ հայ համայնքը ծանր և անիմաստ ծախսեր է կրում: Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցը ստիպված էր ծանր հարկեր վճարել, և վերջին 20 տարվա ընթացքում նրա ծախսերը աճել էին տասն անգամ, մինչդեռ հիվանդանոցի եկամուտները գրեթե նույնն էին մնացել: Կառավարությունը մերժեց հիվանդանոցի խնդրանքը՝ ավելացնելու եկամուտները իր տարբեր սեփականությունների հաշվին: Իրականում, կառավարության տրամադրած վարկը, որը մի տասը տարի առաջ կազմում էր 100 հզ. թուրքական լիրա, իջեցվեց խղճով 15 հզ.՝ առանց որևէ պատճառի և քացատրության, այսպիսով ստեղծելով դժվար կացություն (կառավարական այդ 15 հզ. վարկը քիչ է, քան մեկ հիվանդի տարեկան ծախսերը): Էլ ավելի վատ է վիճակը կրթական բնագավառում: Այն աշակերտները, որոնց ծնողները տարբեր պատճառներով իսլամ են ընդունել և ապա օրինական ճանապարհով վերադարձել իրենց սկզբնական դավանանքին՝ հայ լուսավորչական եկեղեցուն, մերժում են ստանում հաճախելու հայկական դպրոցներ: Եթե մի հայ հաճախել է ոչ հայկական դպրոց, նա չի կարող փոխել իր միտքը և հաճախել հայկական դպրոց հաջորդ տարին, չնայած այն փաստին, որ հայկական դպրոցները կրթության նախարարության կողմից ճանաչվել են որպես հավատ ընծայող հաստատություններ: Կա մեկ այլ սահմանափակում ևս՝ այն է. հայկական դպրոցները չեն կարող աշակերտներ ընդունել այլ վայրերից (գավառներից): Ճնշումներից մեկն էլ «հայ» բառը անձնական վկայականներից հանելու պահանջն է:

Թուրքական կառավարության ներկայացուցիչը համառորեն մերժում էր մեկնաբանել (կամ հերքել) Շնորհք պատրիարքի ձևակերպած մեղադրանքները: Այս հանգամանքը, շարադրվածը հաստատող բազմաթիվ այլ փաստերի հետ միասին, ենթադրել է տալիս, որ բողոքները միանգամայն արդարացի են:

Օտարերկրյա շատ գիտնականներ և ճանապարհորդներ բողոքել են Թուրքիայում գտնվող հայ մշակույթի հուշարձանները անուշադրության մատնելու և ոչնչացնելու առթիվ: Օրինակ, Խժկոնքի վանքի պայթեցումը վանք, որը կառուցվել է մ. թ. VI դարում և գտնվում է Անիից մի քանի կիլոմետր հարավ, խորհրդա-թուրքական սահմանից ոչ հեռու: Վնասվածքը այնպիսին է, որ չի կարող երկուշարժի հետևանք լինել, այլ միայն ու միայն պայթյունի արդյունք է: Միջնադարյան հայ ճարտարապետության մասնագետ, Ֆրանսիացի հնագետ Թիերիի բողոքը խլացնելու համար Մուշի ոստիկանությունը 1974-ին երեք օր նրան արգելափակեց մի զընդանում՝ առանց հացի ու ջրի՝ «ուրիշներին դաս տալու համար»:

Արևելյան վիլայեթներում տակավին պահպանված հայկական եկեղեցիները վերածվել են պահեստարանների, կամ օգտագործվում են որպես տեղական թանգարաններ: Մի նշանավոր եկեղեցի տուրիստներին ներկայացվել է որպես «վաղ բրիտանոյա թուրքերի» կրթող: Այս կառույցները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի խնամքին հանձնելու գաղափարը արդյունք չի տվել: Եվ

դա հիմնականում այն պատճառով, որ երկյուղ կա, թե այդ քայլը կարող է մահվան դատավճիռ լինել նրանց համար, ինչպես այդ կատարվում է Մեծ Բրիտանիայում, երբ սեփականատերերը անմիջապես քանդում են պատմական շենքերը, հենց որ դրանք պահպանելու կարգադրություն է ստացվում:

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ (ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԸ

Հայաստանը օտար կայսրություններին ենթարկվելու երկար տարիների ընթացքում ազգային Առաքելական եկեղեցին եղել է այն գործոնը, որը միշտ կենդանի է պահել ազգային ոգին, նույնիսկ, երբ այն քնած է եղել: Ավելի ուշ, XIX դարում, եկեղեցին կայսրություններում ճանաչվեց որպես ազգայնականության և ինքնապաշտպանության շարժիչ ուժ: Հայ եկեղեցու միջոցով էր, որ ազգային ղեկավարները սկսեցին կրթել իրենց ժողովուրդին, և կայսերական պաշտոնյաները (հատկապես Թուրքիայում) չհասպաղեցին հայտնագործել, որ այդ կրթությունը վտանգավոր է:

Բացի Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներից, կան նաև մի որոշ քանակությամբ հայ ունիթոր կաթոլիկներ, որոնք ոմանց կարծիքով, գոյություն ունեն տակավին խաչակիրների ժամանակներից, դմանք էլ գտնում են, որ նրանք ավելի ուշ երևան եկած Դոմինիկյան միսիոներների գործունեության արդյունք են: XVIII դարից նրանց պատրիարքությունը Հալեպից (որտեղ ընդհարումներ եղան լուսավորչականների հետ) փոխադրվեց Բզումար (Ջմառ) Լիբանան լեռան վրա, որը պատկանում էր մարոնի հզոր Խաչեն ընտանիքին: Հայ բողոքականությունը սկիզբ է առել ամերիկյան միսիոներների գործունեությամբ (1830-ական թթ. ի վեր) և արդեն դարի կեսին Օսմանյան կայսրությունում ճանաչված համայնք էր:

1890-ականների կոտորածների ժամանակ «ազգային» եկեղեցու կողմնակիցները հատկապես ծանր շարժարանքների էին ենթարկվում: Պրա պատճառը մասամբ այն էր, որ եկեղեցին որպես ազգի սահապան, անխուսափելիորեն ստանձնում էր քաղաքական դեր, երբ հալածանքներն ուժեղանում էին, և մասամբ էլ այն պատճառով, որ օսմանըսն կառավարությունը հասկանում էր, որ լուսավորչական հայերին ցեղեկա դիվանագիտական որևէ պատասխանատվության հարց չէր բարձրանա: Մինչդեռ եթե հարձակման թիրախը հայ կաթոլիկները լինեին, Ֆրանսիական (կամ ավստրո-հունգարական) ղեկավարը կրողոքեր, իսկ եթե հարձակման ենթարկվեին բողոքականները, ապա կմիջամտեին անգլիացիները կամ ամերիկացիները: Երիտթուրքերի գործադրած 1915-ի ցեղասպանության ժա-

մանակ այս բոլոր նկատառումները անտեսվեցին, և հայերը, անկախ այն բանից, թե որ եկեղեցուն էին պատկանում, գլխովին ոչնչացվեցին:

Հայաստանում կոմունիստական տիրապետություն հաստատվելուց հետո բարդ խնդիրներ ծառայան եկեղեցու առջև, և երկար ժամանակ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը թափուր էր մնում: Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը (որն ըստ էության օժտված էր նույնպիսի իշխանությամբ չնայած ընդունում էր, որ էջմիածնի կաթողիկոսը «Ամենայն հայոց կաթողիկոսն» է) առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո փոխադրվեց Ամթիլիաս, Բեյրութից հյուսիս, ուր գոյություն ունի մինչ օրս: Ամթիլիասի ենթակայության թեմերը գտնվում են Սիրիայում, Լիբանանում, Կիպրոսում, Իրանում և այլուր:

Հայ եկեղեցու պառակտումը սկիզբ առավ 1933-ին՝ ձևակերպվեց 1956-ին: Վեճի առարկան էջմիածնի (Խորհրդային Հայաստան) կաթողիկոսի հեղինակությունն էր, թե արդյո՞ք նա ինքնուրույն, անկախ եկեղեցական ղեկավար է, թե՛ կոմունիստական խամաճիկ: Դաշնակցություն կուսակցությունը իր հզոր կազմակերպությունը ի սպաս դրեց ընդդիմությանը՝ մեղադրելով էջմիածնի կաթողիկոսությանը, և 1956-ին եկեղեցին պառակտվեց, երբ Ամթիլիասում ընտրվեց դաշնակցականամետ կաթողիկոս: Հարկ է հիշել, որ կապիտալիստական Ռամկավար կուսակցությունը պաշտպանեց այն թեկնածուին, որը կողմնակից էր եեղեցու միասնությանը, ոչ թե կոմունիստների նկատմամբ ունեցած համակրանքից դրդված, այլ որովհետև նրանց կարծիքով, հայերի միասնականությունը շատ ավելի կարևոր է, քան կոմունիստների ազդեցության հանգամանքը:

1956-ից ի վեր տարբեր փորձեր են արվել վերականգնելու եկեղեցու միասնությունը, քանի որ եկեղեցու պառակտումը պառակտում էր նաև համայնքը: Եկեղեցու բաժան-բաժան հատվածների միջև գլխավոր «պահակախիչներից» մեկը Երուսաղեմի պատրիարք Եղիշե Տերտերյանն էր: Եվ եթե եղավ մի բան, որն ի մի բերեց տարբեր թևերը և եկեղեցու ներսում ինչ-որ չափով հաշտության մթնոլորտ ստեղծեց, 1975-ի ապրիլի գործունեությունն էր (հայասպանության 60-րդ տարեդարձը), որի համար ստեղծվեց բոլոր հիմնական հատվածների միասնական կոմիտե: Այս կոմիտեն անժխտելի ծառայություն մատուցեց նաև Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ՝ ամբողջ համայնքը պաշտպանելով դրսի ամեն կարգի հարձակումներից (դիպլոմաբար, թե մտածված) և հավաստեց հայերի շեղոթությունը: Միացյալ Նահանգներում այդ միաբանությունը ներկայացված է Հայկական համագումարում (Armenian Assambly), Վաշինգտոնում, որը հայկական բոլոր խմբավորումների ներկայացուցիչների մի համաժողով է:

ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՅ ԱՌԱՋԱՏԱՐ ՀԱՄԱՅՆՔԵՐՆ
ԱՅՍՕՐ. ՍՓՅՈՒՔԸ

Մենք արդեն քանիցս անդրադարձանք այն տեղահանություններին և արտագաղթներին, որոնք դարձել են Հայաստանի բազմադարյան պատմության ողբերգական հատկանիշը: Հայերը աշխարհով մեկ սկսեցին ցրվել տակավին միջնադարում, ապա այդ պրոցեսը ուժեղացավ 1895—96-ի արդուհամիդյան կոտորածների ընթացքում և իր գագաթնակետին հասավ 1915-ի ցեղասպանության ժամանակ: Միակ սփոփանքը եղավ այն, որ աքսորի սարսափները զարկ տվեցին հայերի բնածին հնարամտության զարգացմանը՝ որպես ազգային բնավորության, հայկական դիմամիզմին: Այս հատկությունները իրենց բարձրակետին են հասել (Հայկական ԽՍՀ-ից դուրս) Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում:

Այս զեկուցագրի նպատակը մեզ պարտավորեցնում է մեր ուշադրությունը կենտրոնացնել այն շրջանների վրա, որտեղ հայերը ներկայացնում են փոքրամասնության մի առանձնահատուկ խնդիր, կամ որտեղ նրանք խտրականության են ենթարկվում որպես համայնք: Այդ իսկ պատճառով շատ երկրների, ուր նրանք ապաստան են գտել և խրախուսվել՝ կազմելով միասնական, բարգավաճ ընդհանրություն, մենք կանդորադատանք կարճատև:

Ամերիկա

Ամենաբարգավաճ և միջազգային տեսակետից կարևոր սփյուռքահայ համայնքը ԱՄՆ-ի և Կանադայի համայնքն է: Հայերի մեծ խմբեր են ապրում Ֆրեզնոյում (Կալիֆոռնիա) և Մասսաչուսեթսի նահանգի Բոստոն քաղաքի Կոթըրջաուն արվարձանում: Սակայն ԱՄՆ-ի հայության ամենամեծ կենտրոնացումը այսօր Սան Ֆրանցիսկոյում¹ է: ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայ բնակչությունը, որը մի տասնամյակ առաջ հաշվվում էր շուրջ 450 հզ., այժմ կես միլիոնից անցել է և արագորեն աճում է²:

Հայերն իրենց տեղն ունեն մեծ բիզնեսում (Ալեք Մանուկյան, Ք ը ը թ Գրիգորյան, Ջորջ Մարտիկյան), ամերիկյան գրականության մեջ «folksy» տեսակի՝ Սարոյան, ինչպես նաև մարմնամարզության և բեյսբոլի, գիտության և տեխնոլոգիայի, երաժշտության և օպերայի ասպարեզում: Մի ամերիկահայ պետական ծառայող հիշատակվեց Ուոթերգեյթի գործի կապակցությամբ:

ԱՄՆ-ում գործում են հայկական հայրենակցական և հայրենասիրական կազմակերպություններ: Դրանցից են Բոստոնի Հայրենիք ընկերությունը

(դաշնակցական ուղղության, Armenian Weekly-ի և «Հ ա յ ր ե ն ի ք» օրաթերթի հրատարակիչը), Բոստոնի Դայքար ընկերությունը (Հայ ուսակավար ազատական կուսակցության, որը հրատարակում է «Mirror-Spectator» շաբաթաթերթը և «Պ ա յ ք ա ր» օրաթերթը), մասսայական և ավելի շուտ պահպանողական Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ—AGBU), որ հիմնվել է 1906-ին Կահիրեում (Եգիպտոս): ՀԲԸՄ-ն վերակառուցվեց 1915-ի ցեղասպանության օրերին՝ գաղթականների ճամբարներ հիմնելու, որք երեխաներին անապատից փրկելու և, ընդհանրապես, Մերձավոր Արևելքում ցրվ տրված հայության մնացորդները հավաքելու և փրկելու համար: Այսօր ՀԲԸՄ-ն պահում է հայկական դպրոցներ, մարդասիրական և այլ լավ գործեր է ձեռնարկում ամբողջ աշխարհում: ՀԲԸՄ-ն մի քանի դպրոցներ ունի Լիբանանում, Լատինական Ամերիկայում, Միացյալ Նահանգներում և Մելբուրնյան հաստատությունը Կիպրոսում (Նիկոսիա): Այս ասպարեզում միջազգային մյուս խոշոր ընկերությունը Գալուստ Կյուպեցեկյան հաստատությունն է Լիսաբոնում: Կա նաև Հայ օգնության միությունը, որը կապված է դաշնակցական համայնքի հետ:

ԱՄՆ-ի հայերի աճող ինքնավստահության մասին է խոսում Մայքլ Առլենի¹ վերջերս լույս տեսած գիրքը («Ու դ և ո ր ու թ յ ու ն դ ե պ ի Ա ր ա տ»)։ Առլենի հայրը² 1920-ական թվականներին անգլո-ամերիկյան վիպասան էր և սովորություն ուներ թաքցնելու իր հայկական ծագումը ընկերական շրջապատում: Մայքլ Առլեն Կրտսերը իր գրքում պատմում է, թե ինչպես ինքզինքն գտավ որպես հայ և ընդունեց իր ազգային պատկանելությունը: Մինչև թուրքերի 1974-ի ներխուժումը Կիպրոս, ամերիկահայերը ընդհանուր քայլեր էին ձեռնարկում հունական հզոր լոբբիի հետ միասին: Նրանք պիկետներ էին կազմակերպում թուրքական հյուպատոսարանների առջև ու խափանում թուրքական մշակութային միջոցառումները, և նրանք մի քանի համախոհներ ունեին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում: Այժմ դրանց կարևորությունը որպես ճնշող խմբի՝ է՛լ ավելի է մեծացել:

Նշանակալի հայկական համայնքներ կան նաև Կանադայի հիմնական քաղաքներում և Հարավային Ամերիկայում, հատկապես Ուրուգվայում, Վենեսուելայում, Բրազիլիայում և Արգենտինայում:

Հայկական լրագրությունը ԱՄՆ-ում ներկայացված է հայկական 5 անգլերեն թերթերով, ներառյալ «Armenian Weekly»-ին (Բոստոն), «The Armenian Reporter»-ը (Նյու Յորքում), «Armenian Mirror-Spectator»-ը (Բոստոն), «Armenian Observer»-ը (Լոս Անջելես) և «Californian Courier»-ը (Ֆրեզնո): Հայերեն հիմնական օրաթերթերն են «Պ ա յ

¹ 1980—90-ական թթ.՝ Լոս Անջելեսում (250 հզ., 1991):

² Այսօր այդ երկրներում ապրում է մոտ 1 մլն հայություն:

¹ Առլեն (Arlen) Մայքլ Կրտսեր (ծն. 1930), հայազգի ամերիկյան գրող:

² Առլեն Մայքլ (Գուլումջյան Տիգրան, 1895—1956), հայազգի անգլիական գրող:

քարը» (Վոթըրթաուն), «Հալբենիքը» (Բոստոն), «Ասպարեզը» (Լոս Անջելես), ինչպես նաև «Նոր օրը» (շաբաթը 3 անգամ, Լոս Անջելես):

Ներկայումս գործում են 11 հայ կիրակնօրյա (մեկօրյա) դպրոցներ ԱՄՆ-ում և երկուսը Կանադայում: Ամերիկահայերի եկեղեցական կյանքը բավականին աշխույժ է: Կա ավելի քան 65 եկեղեցի, որոնց մեծ մասը ունի մշակութային և ժամանցի հարմարություններ Արևելքի, կենտրոնական նահանգների և Արևմտյան ափի գլխավոր քաղաքներում¹: Ս. Ներսես ճեմարանը բացվել է 1962-ին և ներկայումս միացվել է Ս. Վլադիմիրի ուղղափառ ճեմարանին Նյու Յորքում:

Արևմտյան Եվրոպա

Կարևոր երկարակյաց հայ գաղութ ունի Ֆրանսիան: Ֆրանս-հայկական կապերը հասնում են մինչև խաչակիրները, և վերջին հայ թագավորը թաղված է Սեն Դենիում²: Հայերի կարևոր կենտրոններն են Փարիզը, Մարսելը, Լիոնը ու Վալանսը: Հայերը հաջողակ են շատ մասնագիտությունների ասպարեզում:

Օրավոր աճող հայ գաղութ ունի Մեծ Բրիտանիան, մասնավորապես Լոնդոնն ու Մանչեստրը: Մանչեստրի համայնքը հիմնվել է տակավին 1840-ականներին և մասնակցություն ունեցել XIX դարի տեքստիլ բումին: Լոնդոնի հայերի շարքերը մշտապես համալրվել են գաղթականներով այնպիսի աղետալի վայրերից, ինչպիսիք են Լիբանանն ու Կիպրոսը: Լոնդոնում կան մի քանի հայկական ռեստորաններ, 3 առաքելական եկեղեցի, հայկական մշակութային կենտրոն՝ Հայ տուն: Սուրբ Էջմիածնի ծայրագույն կաթողիկոսը իր անձնական ներկայացուցիչն ունի (նստավայրը՝ Ռվերնա Գարդենս, Քենսինգթոն) Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսին առընթեր: Ականավոր հայ երաժիշտներ՝ Չիլինգարյան քառյակը, Գրիգոր Լորիս ճգնավորյանը և երգչուհի Քեթի Բերբերյանը համախափ համերգներ են տալիս Ֆեսթիվ Լոլում և այլուր: ՀԲԸՄ-ն, Հայ ազգային կոմիտեն (ղաշնակցական) և Լիսաբոնի Գալուստ Կյուպենկյան հաստատությունը իրենց մասնաճյուղերն ունեն Լոնդոնում:

Հայ գաղութը Իտալիայում գոյություն ունի վաղուց ի վեր, որն արտացոլում է պապականության ավանդական բարեկամությունը Հայաստանի հանդեպ: Միխայրյանների հայ կաթողիկ միաբանությունը իր մեծա-

¹ 1991-ին ԱՄՆ-ում գործում էին 23 ամեօրյա և բազմաթիվ կիրակնօրյա հայկական դպրոցներ, 95 լուսավորչական եկեղեցի:

² Իսուքը Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն Ջ Լուսինյանի (1340-93) մասին է, որը վախճանվեց Փարիզում և թաղվեց Սեն Դենի արքայական դամբարանում:

տանը (վանք) ունի Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում: Միաբանությունը հիմնադրվել է ավելի քան 250 տարի առաջ Ստամբուլում և ավելի ուշ փոխադրվել է Սուրբ Ղազար՝ Վենետիկի հանրապետության հրավերով: Միաբանությունն իրեն նվիրաբերել է գիտելիքների տարածմանը և սկսած 1800-ից կարևոր դեր է խաղացել հայ ազատագրական շարժման մեջ: Վանքն ունի շատ արժեքավոր գրապահոց, որը վնասվեց 1975-ի հրդեհի հետևանքով: Վենետիկում կա հայկական բարձրագույն դպրոց: Հայերն արդյունաբերությամբ և բիզնեսով են զբաղվում Միլանում, Թուրինում և այլուր:

Արևմտյան Գերմանիայի հայ գաղութը այսօր ավելի նվազ նշանակալի է, քան նախապատերազմյան տարիներին: Սակայն գոյություն ունի մի ակտիվ համայնքային կազմակերպություն, որի նախագահի նստավայրը Բեռլինն է: Լոնդոնի մի շարք վաճառականներ իրենց գրասենյակներն ունեն Դյուսելդորֆում: Քյոլնի հայ եկեղեցու ընկերակցությունը գործում է տեղի գերմանական կարդինալ-արքեպիսկոպոսի հովանավորության ներքո: Հայդելբերգի համալսարանում գործում է Գերմանահայ մշակութային ընկերություն, որի արեզիդենտն է պրոֆ. դ-ր Ֆրիդրիխ Հեյերը:

Ավստրիայում հայ գաղութը կենտրոնացած է Վիեննայում, որտեղ կաթոլիկ միաբանության հայերը ձեռնարկել են շահեկան հրատարակչական գործունեություն: Համայնքի կարևորության մասին է վկայում առաքելական եկեղեցու առկայությունը այնտեղ, որը ենթարկվում է Սուրբ Էջմիածնին:

Շվեյցարիայի հայերը իրենց գործունեությունը վերջին տարիներին ծավալել են Ժնևում: Քաղաքի գեղեցիկ արվարձաններից մեկում նրանք կառուցել են մի սքանչելի առաքելական եկեղեցի:

Արևելյան Եվրոպա

Արևելյան Եվրոպայի հայ սփյուռքը երկար և հետաքրքիր պատմություն ունի և խորանում է մինչև բյուզանդական շրջանը (տես Առաջին մասը):

Լեհաստանում և Հաբսբուրգներին ենթակա Տրանսիլվանիայում ու Հունգարիայում հայերը ստիպված էին ընդունել Հռոմի կաթոլիկությունը, որը որոշ չափով հանգեցրեց ազգային դիմագծի կորստին, բայց նրանք նշանակալի դեր խաղացին ժամանակակից Լեհաստանի մտավոր, առևտրական և եկեղեցական կյանքում և մեծ հարգանք են վայելում այնտեղ:

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Ռումինիայում ապրում էր 50 հզ. հայ: Նրանք գերակշռում էին Մոլդովայի նախկին մայրաքաղաք Սուչավայի հյուսիսային թաղամասում և այնտեղ ունեին մի ամրացված մեծաստան (զամկա), որը կառուցվել է 1600-ին: Յաշի (Յաս-

սիի)՝ Մոլդովայի նախկին մայրաքաղաքի առևտուրը նրանց ձեռքին էր. Բուխարեստը Հայ առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոսություն ունի, որի առաջնորդը մի ժամանակ եղել է ներկա կաթողիկոս Վազգեն Ա: Բուխարեստի գեղեցիկ հայկական կաթողիկեն կառուցվել է 1915-ին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո կոմունիստական վարչակարգը, որ գլխավորում էին Աննա Պաուկերի նման ծայրահեղականները, թշնամաբար էր վերաբերվում մասնավոր նախաձեռնությանը: Տեղի հայերի մեծ մասը արտագաղթեց Հայկական ԽՍՀ, Ամերիկա, Լիբանան: Մնաց շուրջ 5 հզ. հոգի: Սակայն, 1973-ին Բուխարեստի մատակարարման գլխավոր վարիչը հայ էր, Հարություն Ասատրյան: Ռումինիայի գործիքաշինական արդյունաբերության նախարար էր Վիրջիլ Աքթարյանը: Բուխարեստում լույս է տեսնում «Ն ո Ր կ յ ա ն ք» հայերեն շաբաթաթերթը: Ճանաչված օպերային երգիչներ են Դավիթ Հովհաննիսյանն ու Էդվարդ Թումաջյանը, թատերական աստղեր՝ Հարություն Ջաքարյանը և Լուիզա Բերբերյանը:

Հատկապես նպաստավոր է հայերի վիճակը Բ ու լ ղ ա Ր ի ա յ ու մ, որտեղ նրանք հաշվվում են շուրջ 25 հզ.: Հայերի հիմնական կենտրոններն են Պլովդիվը, Սոֆիան և Ռուսեն: Նրանք ունեն մի շարք դպրոցներ¹, որոնք մասամբ մտնում են պետական կրթական համակարգի մեջ: Բարգավաճ եկեղեցիները ենթարկվում են Ռումինիայի եպիսկոպոսին, պատվելի Տիրայր Մարտիկյանին:

Խ ո Ր Ի ղ ա յ ի ն Մ ի ո թ յ ու ն ու մ հայեր կան բոլոր մեծ քաղաքներում և աչքի են ընկնում բոլոր ասպարեզներում, արվեստի և գիտության, առևտրի և արդյունաբերության մեջ: Մոսկվայի, Նոր Նախիջևանի (Ռուստովի մոտ) և Ատրախանի գաղութները երկար և հարափոփոխ պատմություն ունեն: Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը հիմնադրվել է 1815-ին հայ հարուստ ընտանիքի կողմից, սկզբնական շենքը մինչև օրս էլ կանգուն է Հայկական նրբանցքում: Կենտրոնական (Միջին) Ասիայի շարժիչների արդյունաբերությունը շատ բանով է պարտական հայ մեխանիկներին ու ինժեներներին, որոնք ապրել են Աշխարհի քաղաքում: Հայ բժիշկներն ու ատամնաբույժները ճանաչված են խորհրդային բժշկության ասպարեզում: Բայց կան նաև բացառություններ, մի հայ հոգեբույժ վատ համբավ ձեռք բերեց՝ խորհրդային այլախոհների նկատմամբ կիրառելով վնասակար դեղամիջոցներ:

Մերձավոր և Միջին Արևելք

Մերձավոր Արևելքի հայ սփյուռքի մայրաքաղաքը կես դար շարունակ եղել է Բեյրութը՝ Լիբանանի մայրաքաղաքը, մինչ վերջերս տեղի ունեցած եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմը: Լ ի բ ա ն ա ն ը այժմ կարող է դասվել հայկական աղետալի շրջանների շարքը:

¹ Այժմ Բուլղարիայում հայկական դպրոցներ չկան, այլ կան հայերենի դասընթացներ՝ բուլղարական որոշ դպրոցներին կից:

Հայերը կազմում են ամբողջ Լիբանանի բնակչության 7%, և մեծամասնությունը ապրում է (կամ ապրում էր) Բեյրութում և նրա արվարձաններում: Նրանց մեջ կան հարուստ բիզնեսմեներ, ֆերմերներ և աղքատ բանվորներ ու գյուղացիներ: Կիլիկիայի առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսը, հայ կաթողիկոսների պատրիարքը և Հայ ավետարանական եկեղեցիների Մերձավոր Արևելքի միությունը, — այս բոլորը իրենց կենտրոններն ունեն Բեյրութում: Մինչև քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում գործում էր 60 հայկական վարժարան (մանկապարտեզ, տարրական և միջնակարգ դպրոցներ) և Հայկազյան քոլեջը: Կան (կամ կային) ավելի քան 20 հայկական եկեղեցի, 4 օրաթերթ և 12-ից ավելի ամենշաբաթյա, ամենամսյա և կիսամսյա հանդեսներ: Երեք հիմնական քաղաքական կուսակցություններ՝ ազգայնական դաշնակցությունը կամ ՀՀԳ, պահպանողական ուսմկավարները և առաջադիմական հնչակները՝ բոլորը գործուն մասնակցություն են բերում համայնքի քաղաքական, մշակութային և մարզական կյանքին:

Հայերը երկար ժամանակ կարևոր, թեպետև երկրորդական դեր են խաղացել Բեյրութի գործարար աշխարհում: Այդ քաղաքի ավերումը մեծ հարված էր ամբողջ աշխարհի հայության համար: Կոիվների ժամանակ հայերը պարտավորվեցին չեզոքություն պահպանել: Բայց և այնպես մինչև 1976-ի սեպտեմբերը զոհվել էր 140 հայ և 2 հզ. էլ վիրավորվել: Դաշնակցության մի ներկայացուցչի հայտարարության համաձայն, հայկական սեփականությանը հասցված վնասը կազմել է 200 մլն դոլար: Ամբողջ աշխարհում հայ համայնքները օգնություն են կազմակերպում Լիբանանի իրենց հարեցակիցներին: Ծատերը լքել են երկիրը, իսկ ով մնացել էր՝ սույի էր մատնվել:

Հայկական մեկ այլ ժամանակակից վտանգված շրջան է Կ ի պ ո ս ը: Նիկոսիայում գտնվող Մելքոնյան կրթական հաստատությունը ոմբակոծության ենթարկվեց թուրքերի 1974-ի ներխուժման ժամանակ և մեծապես ավերվեց: Նրա վերակառուցումը ՀԲԸՄ-ին արժեցավ 1 մլն դոլար: Կիպրոսի հյուսիսում ապրող հայերի խանութներն ու տները քարուքանդ արվեցին, իսկ իրենք ծեծի ենթարկվեցին (մենք զրուցել ենք նրանցից մի քանիսի հետ, ովքեր կարողացել էին փախչել Լոնդոն): Փամագուատայում և այլուր հայկական եկեղեցիներն ու հուշարձանները անարգվել կամ քանդվել են թուրք գյուղացիների կամ թուրքական զինված ուժերի կողմից:

Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս մասերում (բացառությամբ Թուրքիայի) հայերի վիճակը համեմատաբար ավելի լավ է: Իրանում հայերը վերջին ժամանակներս ավելի բարենպաստ պայմաններում են ապրում: Նրանք վայելում են շահի անձնական համակրանքն ու հովանավորություն:

նը՝ Հայկական գեղատեսիլ Նոր Ջուղա քաղաքը (Սպահանի մոտ), տուրիստների սիրված վայրն է: Թեհրանում հայերը ունեն մի հրաշալի ժամանակակից եկեղեցի և մի քանի հմերը, 1 թերթ և մի քանի մշակութային հաստատություններ: Նրանք ունեն բարգավաճ գորգագործություն և օգնում են Իրանի ազգային օդանավագնացության զարգացմանը: Թավրիզի՝ Իրանական Ադրբեջանի մայրաքաղաքի հայ հնագույն համայնքը նույնպես չի կորցրել իր նշանակությունը: Այստեղ կա արքեպիսկոպոսություն, որը ենթարկվում է Անթիլիասին, և կից հետաքրքիր մի թանգարան: Թավրիզից ու Թեհրանից հազարավոր հայեր ամեն տարի հուլիսին ուլստի են գնում XIV դարի Ս. Թադեի վանք, որը գտնվում է Արարատ լեռան հարավային մասում:

Հայերի կարելի է հանդիպել Մերձավոր Արևելքի բոլոր կարևոր քաղաքներում: Ե գ ի պ տ ո ս ու մ հայերը ունեցել են ականավոր պաշտոնյաներ, որոնք ծառայել են դեռևս Մուհամեդ Ալիի հարստությանը, նշանավոր է եղել Նուբար փաշան, որը դարձավ վարչապետ: Ոչ հեռավոր անցյալում Կահիրեի հայերը իրենց դիրքերը կորցրեցին, երբ անգլիացիները հեռացան այդ երկրից՝ և ուժեղացավ նասերիզմը, բայց ոմանք նորից հաջողության հասան, երբ պրեզիդենտությունը ստանձնեց Սադաթը:

Ս ի ի ի ա յ ու մ հայերը հիմնականում գտնվում են Դամասկոսում և Հալեպում, որտեղ նրանք ունեն հյուրանոցներ և զբաղվում են բժշկությամբ: Շոշափելի հայկական համայնք կա Իրաքում (Բաղդադում), բայց բռնապետական վարչակարգը նրան հնազանդ է պահում:

Ակտիվ հայ համայնք կա Հ ո ռ դ ա ն ա ու մ, որը մի քանի տարի առաջ սեփական ուժերով մի եկեղեցի կառուցեց Ամմանում: Ծառ հորդանանի հայեր «կրկնակի գաղթական» են, որոնք փախել են Պաղեստինից 1948—1949-ի պատերազմի ժամանակ՝ ի լրումն սեփական հայրենիքից գաղթելու:

Ի ս ր ա յ ե լ ու մ գործում է մի փոքր (300 հոգի), բայց բարգավաճ համայնք Յաֆֆայում, թեպետև վերջերս այն տուժել է խռովություններից:

Հնդկաստան ու Հարավ-Արևելյան Ասիա

Հնդկաստանում հայերի ներկայության լավագույն օրերը համընկնում են Բրիտանական Ռաջի ժամանակներից՝ XVIII դարի կեսից XX դարի կեսը: Բոմբեյի և Կալկաթայի հայերը խոշոր դեր են խաղացել Եվրոպայի, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև Հեռավոր Արևել-

¹ 1979-ի իսլամական հեղափոխությունից հետո սկսվեց հայերի արտագաղթ. հիմնականում Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներ: Այժմ դրությունը համեմատաբար կայուն է: Գաղութում հաշվվում է 200 հզ. հայ (1991):

քի հետ միջազգային առևտրի մեջ: Նրանք ուսյալ, կրթյալ և մեծ հայրենասերներ էին և ֆինանսավորել են աշխարհով մեկ ցրված իրենց թշվառ ազգակիցների շատ օգտակար ձեռնարկումները: Բրիտանացիների հեռանալուց հետո, որոնք հովանավորում էին հայերին որպես քրիստոնյաների, համայնքը տկարացավ, և շատ հնդկահայեր արտագաղթեցին:

Սա վերաբերում է նաև երբեմնի բարգավաճ հայ գաղութներին Ռ ա ն գ ու ն ու մ և Ս ի ն գ ա պ ու ու մ: Մինգապուրում հայերը ակնառու մասնակցություն են բերել 1965-ին այնտեղ անկախ պետություն ստեղծելու գործին, և իրենց վարչական ու քաղաքական տաղանդները ներդրել ամենաբարձր նախարարական մակարդակով: Հայերի հիմնած Ռաֆըլս հյուրանոցը մնում է նշանավորը Արևելքի հյուրատների մեջ:

Աֆրիկա

Միջին դարերից սկսած հայերը Աֆրիկայում մասնակցել են առևտրական, դիվանագիտական և միսիոներական աշխատանքների: Արևելյան Աֆրիկայի նավահանգիստները գրավել են նրանց վաճառականական ձիրքը. ոչ հեռավոր անցյալում հայերը ակտիվ էին Հ ա ր ա վ ա յ ի ն Ա ֆ Ր ի կ ա յ ի այնպիսի արդյունաբերական կենտրոններում, ինչպիսին Յոհաննեսբուրգն ու Քեյփթաունն են:

Հատկապես ուշագրավ է Ե թ ը վ ա յ ի ա յ ի վաղեմի գաղութը: Հայ առաքելական եկեղեցին սերտ առնչություններ ունի Եթովպիայի ազգային եկեղեցու հետ: Վերջին եպիսկոպոս Դերենիկ Փոլադյանը (սպանվել է 1963-ին) մի քանի տարի Եթովպիայի ազգային հոգևոր ճեմարանի ղեկանն էր Ադիս Աբեբայում:

Երիտասարդ հայ համայնքներից Ա վ ս տ ր ա լ ի ա յ ի գաղութը ամենադինամիկն է: Միդնեյում ապրում է 9 հզ., Մելբուռնում՝ 3 հզ., Բրիսբենում ու Փերթում միասին՝ 800 հայ: Ամբողջ թիվը կազմում է մոտ 13 հզ.¹: Հայ եկեղեցու գլուխը Միդնեյում եպիսկոպոս է, Մելբուռնում՝ վարդապետ: Համայնքը հրատարակում է 2 ամսագիր և կազմակերպում է մշակութային միջոցառումներ, որոնք բաց են Ավստրալիայի հասարակության համար: Բացի առևտրի և արդյունաբերության մեջ զբաղված լինելուց, Ավստրալիայի հայերի մեջ կան առնվազն 6 փիլիսոփայության դոկտոր, 2 համալսարանական դասախոս, 8 ինժեներ, 2 բժիշկ, 8 գիտաշխատող և 5 այլոք, որոնք զբաղվում են երաժշտությամբ և գեղարվեստով²:

¹ 1990-ին՝ 25 հզ.:

² Մեզ հաջողվեց հավաստի տեղեկություններ ստանալ այս գաղութի մասին պրոֆ. Ռոբերտ Մինասյանից, որն ապրում է Մելբուռնում և սովորում Լոնդոնի համալսարանում (հեղ.):

«Լա գիտեր նաև մի քիչ հայերեն, բայց մտաբանելով Պոլը նրան ասաց, որ այդ լեզուն խոսում են թուրքերենի հետ, որը միայն գայրացնում է թուրքերին, քանի որ վաղուց ի վեր նրանք *delenda est Armenia*¹ են հայտարարել այդ թշվառ ցիրուցան ժողովրդին, և լսել անգամ չեն ուզում նրանց մասին» (Ռոզ Մըրզել, *Տրապիզոնի աշտարակները*, էջ 23):

Այսօրվա հայերը օրենքները հարգող ժողովուրդ են, որը (չնայած այն բանին, որ դարիս սկզբի պատմական շրջանը կարելի է դիտել որպես համաշխարհային դավադրություն նրա հանդեպ) ուղղեց իր մեջքը և աներկյուղ նետվեց իրադարձությունների հորձանուտը: Սակայն նրանց մեջ մնում է կսկիծը, քանի դեռ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրված ոճիրները ոչ միայն չեն դատապարտվել, այլև լայնորեն չեն ճանաչվել, իսկ մյուս կողմից՝ առկա է նաև գործողությունների դիմելու հնարավորությունը:

Դա գլխավորապես վերաբերում է Թուրքիային: Նա, ով ծանոթ է համապատասխան գրականությանը և ով համոզված թուրքամուլ չէ, միանգամայն անհեթեթ կարող է գտնել Անկարայի այն «պաշտոնական վարդապետությունը», թե Հայկական հարց չի եղել երբեք, իսկ եթե եղել է, ապա մի բուռ ավագակների և քայքայիչների ձեռքի գործը, որոնք իրենց արդարացի պատիժն են ստացել: Նույնիսկ Թուրքիայի շահերից կբխի, եթե նա ընդունի, որ իսկապես ոճիր է գործվել հայերի նկատմամբ, թեպետ համոզված ենք, որ Անկարայի ներկա (1976) աջ կոալիցիան հազիվ թե դիմի այդ քայլին: Բայց մեզ ավելի իրական է թվում, որ կարելի է պընդել, որպեսզի Թուրքիան ճշտորեն կատարի Լոզանի պայմանագրի կետերը, հատկապես Ստամբուլի հայ դպրոցների հարցում: Մենք կցանկանայինք նաև ավելի ապահով վիճակում տեսնել Արևելյան Թուրքիայի հայկական հուշարձանները, թեպետ մենք կարող էինք նախազգուշացնել արևմտյան որևէ կառավարության (կամ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին) ճնշում գործադրել թուրքերի վրա այս հարցում, մի բան, որը կարող էր միայն արագացնել պահպանված հուշարձանների ոչնչացումը:

Ինչպես Խորհրդային Հայաստանի հայերը, այնպես էլ աշխարհով մեկ սփռված հայկական համայնքները այժմ ավելի քիչ զրկանքներ են կրում: Ինչպես և ցարական ժամանակներում, հայերը այժմ հատկապես Անդրկովկասի ամենաօրինապահ ժողովուրդն են (չնայած սփյուռքի հայրենասեր հայերը պնդում են, որ առիթը ներկայանալու պարագային Հայաստանը անհապաղ կանջատվի): Քանի դեռ պետական նույն ճնշումը, որ ծանրանում է գծից շեղվող խորհրդային ամեն մի քաղաքացու ուսերին, ան-

խուսափելիորեն ծանրանում է նաև հայերի վրա, անհմատ կլինի զանց առնել խորհրդահայ ժողովրդի ազատության նկատմամբ եղած սահմանափակումները, նույնիսկ եթե որևէ Էական «այլախոհ» շարժում չլինի այնտեղ: Որպես տուն, հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստանը մնում է լավագույն ընտրությունը ամեն մի հայի համար, քանի որ այն պատմական Հայաստանի մասն է կազմում: Հայաստանի ներկա աշխարհագրական դիրքը նկատի առնելով, խորհրդային վարչակարգից զատ, որևէ այլ կառավարություն, որքան էլ նա ուժ ու ռազմական աջակցություն ունենա, չի կարող ապահովել հայերի գոյությունն այնտեղ:

Հայ գաղթականների համայնքները տուժեցին և՛ Կիպրոսում, և՛ Լիբանանում պատերազմների հետևանքով: Կիպրոսում, թեպետ համայնքը շատ ավելի փոքր է, նրանք երես առ երես կանգնեցին թուրքական բանակի դեմ, որին նրանք անցյալում հանդիպել էին ճիշտ նույն կերպ: Լիբանանում, չնայած նրանցից շատերը տուժեցին (հատկապես Բեյրութի առևտրական շրջանում, ուր տեղի ունեցան ծանր մարտեր), հայերը չեզոք մնացին, և նրանց չեզոքությունը ճանաչեցին կովող կողմերը: Եվ, այնուամենայնիվ, թե՛ կոիվները և խտրություն չընող հրետանաձգությունը երկու կողմերից, բավականին զոհեր պատճառեցին հայերին:

Երկու պատերազմների պատճառած կորուստների և ավերումների դեմ հանդիման, հայերի մեջ զերակշռեց ամենադժվարին պահերին լավագույնն անելու նրանց ավանդական ունակությունը: Երևում է, որ հայ համայնքի ներսում նույնպես տիրում է հաշտ մթնոլորտ, և նախորդ տասնամյակների ներքին գժտությունը տեղը զիջել է մի անորոշ ներդաշնակության, որն իսկապես անհրաժեշտ է Լիբանանի և Կիպրոսի իրադարձությունների տեսակետից:

¹ Հայաստանը պետք է ոչնչացվի (լատ.):

ՍԱՀՄԱՆԱՓՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐՔՐԱՅԻ ՀԱՅ
ՀԱՍՈՅՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ (1974)

Ա. Անշարժ գույքը և ֆինանսական սահմանափակումները

1. Շատ հայ եկեղեցականներ գերադասում են իրենց անշարժ սեփականությունը նվիրաբերել հայկական եկեղեցիներին, հիվանդանոցներին և որբանոցներին: Իշխանությունները հաճախ չեն ճանաչում նման նվիրատվությունները և բռնագրավում են դրանք, ինչպես դա պատահեց առնվազն մի դեպքում՝ Եղիկյալի հայկական հիվանդանոցի հարցում:

2. Իշխանությունները մերժում են ձևակերպել այդ եկեղեցական սեփականատիրական փաստաթղթերը, որոնց համար դատարանը որոշում է կայացրել հօգուտ համայնքի կրոնական կամ բարեգործական կազմակերպության:

3. Իշխանությունները սովորաբար մերժում են թույլատրել շինությունների կառուցելու եկեղեցու ազատ հողատարածքներում, որոնց վրա նրանք սեփականատիրական հարկեր են դնում՝ եկեղեցական կազմակերպությանը թույլատրելով օգտագործել դրանք:

4. Եկեղեցիների, դպրոցների, որբանոցների նույնիսկ ժամանակավոր վերանորոգման ու վերականգնման թույլտվությունը տրվում է մեծ դժվարությամբ, ձգձգումներով՝ առանց դրանց ժամկետի ավելացման իրավունքի:

5. Երկու եկեղեցի և երկու դպրոց, մեկը տղաների, որ կոչվում է Ներսեսյան, մյուսը՝ աղջիկների համար, որ կոչվում է Գալֆայան, քանդվեցին Ստամբուլի Հալիսօղլու շրջանում՝ Ոսկեղջյուրի վրայով երկրորդ կամուրջը կառուցելու կապակցությամբ: Քաղաքացիական իշխանությունները չթույլատրեցին նույնիսկ քանդված շենքերի փոխարեն ուրիշները կառուցել մեկ այլ տեղ: Որբանոցները իրենց գոյությունը շարունակում են վարձակալված շենքերում, որը, հասկանալի է, ֆինանսական ծանր բեռ է բարեգործական կազմակերպությունների համար: Դա է պատճաններից մեկը, որ այդ որբանոցները մեծապես նվազեցրել են իրենց ծառայությունները համայնքի աղքատ երեխաներին:

6. Քանդված շենքերի և այլ սեփականությունների վաճառքի արժեքը Կամրջաշինական վարչության կողմից մինչև օրս չի հատուցվել այդ համայնքային կազմակերպություններին:

7. 1936-ին ընդունված մի կանոնակարգով, բացի ընթացիկ ծախսերից, համայնքային իշխանությունները առանց Վալուֆլարի՝ վարչության թույլտվության չեն կարող ծախսել 250 լիրայից ավելի: Այս կանոնակարգը մինչև վերջերս չի գործել: Իսկ այժմ այդ կանոնակարգի վերահրուկողությունը շատ խիստ է: Մինչդեռ նրանք անտեսում են այն փաստը, որ 1936-ի 250 լիրան այսօր համարժեք է 20—25.000 թուրքական լիրայի:

8. Վալուֆլարի վարչությունը հետագայում 5%-ով ավելացրեց համայնքային կազմակերպությունների եկամուտներից գանձվող հարկերը, որոնք արդեն հարկ էին վճարում կառավարությանն ու մունիցիպալիտետին:

9. Համայնքային որևէ սեփականության վաճառքի դեպքում Վալուֆլարը պահանջում է, որպեսզի վաճառքից ստացված գումարը ի պահ տրվի «Վալուֆլարի բանկերին»: Այդպիսով, կապիտալը սառեցվում է և համայնքի կազմակերպությունը չի կարող այլևս հետ վերցնել այն, թեպետ ձևականորեն պահպանվում է կապիտալը տնօրինելու նրա իրավունքը:

Բ. Կրթական սահմանափակումներ

1. Խիստ վերահսկողություն է հաստատված հայ համայնքի դպրոցների (թվով՝ 32) նկատմամբ: Չնայած այն բանին, որ հայկական դպրոցների տնօրենները թուրքական քաղաքացիներ են, Կրթության դեպարտամենտը նշանակում է նաև տնօրենի թուրք տեղակալ, որը և փաստորեն դպրոցի տնօրենն է և առանց նրա հավանության հայ «դե յուրե» տնօրենը չի կարող ոչինչ անել: Իշխանությունների նպատակն է հնարավորին չափ «թուրքացնել» հայկական դպրոցները:

2. Թեպետ հայ դպրոցների տնօրեններին նշանակում են համայնական իշխանությունները, նրանք պետք է հաստատվեն նաև Կրթական դեպարտամենտի կողմից: Հաճախ երկար ձգձգումներից հետո Կրթության դեպարտամենտը մերժում է հաստատել տնօրենին: Սովորաբար նրանք չեն հաստատում զորեղ անհատականություն ունեցող ու կարող մարդկանց և հեշտությամբ հաստատում են միջակայություններից: Վերջին երեք տարվա ընթացքում Կրթ. դեպարտամենտը մերժել է հաստատել չորսից ավելի տնօրենների և այժմ առնվազն երեք դպրոց մնացել են առանց հայ տնօրենի և ղեկավարվում են թուրք փոխտնօրենի կողմից:

3. Հայկական դպրոցների ղեկավարները մեծ դժվարությունների են հանդիպում իրենց տարրական դպրոցների համար ուսուցիչներ գտնելու հարցում: Արդյունքը հետևյալն է. դեռ մինչև վերջերս հայկական լիցեյ (բարձրագույն դպրոց) ավարտած որևէ մեկը կարող էր դասավանդել հայ-

¹ Կրոնական սեփականության գծով վարչություններ:

կական տարրական դպրոցում: Այժմ Կրթ. դեպարտամենտի կարգադրությամբ նրանք գրկված են այդ իրավունքից: Տարրական դպրոցի ուսուցչից պահանջվում է ուսուցչական վկայական, որը նա կարող է ստանալ պետական Ուսուցչական դպրոցում չորս տարի ուսանելուց հետո: Մինչդեռ այդ ընթացքում նա հասցնում է հիմնականում մոտանալ համայնական դպրոցում սովորած իր հայերենը: Այժմ հայկական դպրոցները առընթաց 25 այդպիսի ուսուցչի կարիք ունեն: Այդ ազատ տեղերը գրադեցնում են թուրք ուսուցիչները, որը և հենց այդ սահմանափակումների նպատակն է:

4. Վերջերս հայկական լիցեյի առավել կարողունակ տնօրենուհին առանց որևէ պատճառի հեռացվեց իր պաշտոնից:

5. Ամեն մի այսպես կոչված «մուֆետիշ» կամ հրահանգիչ ուզած ժամանակ դատարկ հարցով կարող է մտնել հայկական դպրոց և վատնել տնօրենի թանկ ժամանակը: Օրինակ, նա կարող է հարցնել, թե ինչու է նրանց գրագրությունը հայերեն կամ օտար լեզվով... Կամ թե ինչու են սովորողները աղոթք կարդում ճաշատեսակում և այլն:

6. Անցյալ տարի այդ «մուֆետիշները» որբանոցի դպրոցից հեռացրեցին տասը երեխաների այն պատճառաբանությամբ, թե «նրանք հայերեն չգիտեն»:

7. 1973—74 ուսումնական տարվա սկզբին Կրթ. դեպարտամենտը մի հրահանգ իջեցրեց այն մասին, որ բոլոր նոր սովորողները կամ իրենց դպրոցները փոխող աշակերտները չեն կարող գրանցվել առանց դեպարտամենտի թույլտվության: Դա անտեղի ձգձգումների տեղիք է տալիս: Եվ կան դեպքեր, երբ աշակերտը այդպիսի թույլտվություն ստանում է դպրոցները բացվելուց երեք ամիս հետո միայն: Մոտ 40—50 աշակերտ այդ իրավունքից գրկվում է այն պարզ պատճառաբանությամբ, որ նրանց հայրերն ու պապերը պետական պաշտոնագրքում գրանցված են որպես «քրիստոնյա» (առանց «հայ» բառի հավելման), կամ «հայ ուղղափառ», որը նրանց կարծիքով այլ բան է, քան Հայ առաքելական եկեղեցին: Մերժելու այս ծիծաղաշարժ պատճառաբանությունները դրսևորում են թուրքական իշխանությունների իսկական մտադրությունը՝ ամեն կերպ կրճատել հայ աշակերտների թիվը:

8. Իշխանությունները մերժում են որոշ դպրոցների անցնելու գիշերօթիկ կարգավիճակի, քանի որ աղքատ երեխաների թիվը մեծ է, մասնավորապես Փոքր Ասիայից եկած չքավոր ընտանիքներում, որոնք կարիք ունեն ավելի լավ խնամքի, ապաստանի և սնվելու, քան իրենց տանը: Բացի այդ, կան բազմանդամ, մինչև տասը և ավելի երեխա ունեցող ընտանիքներ:

Համայնքի կազմակերպությունները այդ կարիքավոր աշակերտների

համար վարձում են նույնիսկ սովորական տներ, որոնք ֆինանսական լրացուցիչ բեռ են հանդիսանում համայնքների համար:

Սրանք են այն սահմանափակումներից մի քանիսը, որոնք բացահայտորեն հակասում են ոչ միայն Լոզանի պայմանագրին, այլև երկրի սահմանադրությանը, քանի որ ծնողները ազատ են իրենց երեխաներին ուղարկելու ցանկացած դպրոց: Այնուհետև, չկա մի օրենք, որը արգելի որևէ մասնավոր դպրոց (օգել օբյուկ) փոխադրելու գիշերօթիկի, երբ պահպանվում են օրինական պահանջները: Այս սահմանափակումները, բացի հակաօրինական ու անտրամաբանական լինելուց, մեծ մասամբ դեմ են նաև մարդու տարրական իրավունքներին և խղճին, երբ մերժվում է հիվանդանոց պահել կրոնական կամ մարդասիրական հանգամանքներից որդված, կամ երբ բռնագրավում են դրանք և կամ մերժում աղքատ երեխաներին բարելավելու իրենց կյանքի պայմանները:

Գ. Ընդհանուր սահմանափակումներ

Մյուս սահմանափակումները, որոնք ո՛չ ֆինանսական, ո՛չ էլ կրթական բնույթ ունեն, հետևյալներն են.

ա) Հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև Հանրապետության շրջանը և Մենդերեսի վարչակարգը հայ համայնքը ունեցել է Կենտրոնական գործադիր վարչություն: 1960-ին այն վերացվեց: Հայ եկեղեցու հիմնական օրենքներից է եղել այն, որ բոլոր համայնքները իրենց տեղական գործադիր վարչությունից բացի, պետք է ունենան նաև իրենց Կենտրոնական գործադիր վարչությունը կամ խորհուրդը: Այդպես է, օրինակ, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Միջին Արևելքում և նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանում: Միայն Թուրքիայում է, որ հայ համայնքը այժմ զուրկ է իր կենտրոնական մարմնից:

բ) Թուրքիայի իշխանությունները Հայ եկեղեցու խորհրդին թույլատրել են պահպանել իր գոյությունը ու գործունեությունը: Վերջին կրոնական խորհուրդը ընտրվել է 1961-ին, երբ ընտրվել է նաև ներկա պատրիարքը: Պատրիարքը դիմել է իշխանություններին՝ թույլատրելու նոր խորհրդի ընտրություն: Բայց մինչև օրս այդ թույլտվությունը չի ստացել:

գ) Համայնքային բոլոր կազմակերպությունները նախկինում կոչվում էին «Մյուս ֆեթերի հեյլեթի»: 1965-ին Վակուֆյարի դեպարտամենտը այն վերանվանեց «Յոնգերիմ քուրուլու»: Երբ հարցնում ես, թե այդ փոփոխության իմաստը որն է, պատասխանում են, որ ընդամենը նախկին արաբական արտասանությունը ժամանակակից թուրքերենով փոխարինելն է: Սակայն պարզվում է, որ այդ փոփոխությունը շատ ավելի կարևոր նշանակություն ունի: Առաջին դեպքում «վակիֆ» կազմակերպությունը օժտված էր սեփականատիրոջ իրավունքով՝ վաճառելու, գնելու,

ձեռք բերելու, կառուցելու, վերանորոգելու և այլն: Մինչդեռ երկրորդը ընդամենը կառավարող մարմին է՝ առանց սեփականատիրական իրավունքի: Այդ քաղաքացիական իշխանությունները պատճառաբանում են, թե համայնքային կազմակերպությունը այլևս չի կարող ձեռք բերել կամ տնօրինել նոր սեփականություններ: Ոչ էլ դրանք ստանալ որպես նվիրատվություն կամ ժառանգություն:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ II

Հայ հեղափոխական դաշնակցության անունից պր-ն Ջեյմս Լ. Թաշ-յանի ՓԻԽ-ին ներկայացրած վկայության մի հատված (10 հուլիսի 1976, Բոստոն, ԱՄՆ):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՆՈՐ ՎԵՐԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ

Իրենց հայրենիքը կորցնելուց և այնտեղից բռնի տեղահանվելուց ի վեր հայերը օգտագործել են ամեն մի առիթ՝ իրենց պահանջատիրությունը ներկայացնելու համար, նրանք այդպես են վարվել առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում, Լոզանի կոնֆերանսում, Ազգերի լիգայում և կրկին՝ Միավորված ազգերի 1945-ի Սան Ֆրանցիսկոյի կոնֆերանսում: Նրանք համապատասխանաբար պաշտպանել են Կարսը և Արդահանը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խորհրդային պահանջը (տես Բրիտանական Ֆորին օֆիսի զեկուցագիրը 1945-ի հոկտեմբերի 5-ին):

Սակայն 1965-ին, այսինքն հայկական ցեղասպանության հիսնամյակին, հայերը ամենուր ամենայն վճռականությամբ պահանջեցին վերադարձնել իրենց հայրենիքն ու վերադառնալ այնտեղ: Բազմահազարանոց քայլերթեր տեղի ունեցան Բեյրութում, Թեհրանում, Աթենքում, Փարիզում, Մարսելում, Նյու Յորքում, Բուենոս Այրեսում, Մոնտեվիդեոյում և այլուր: Ավելի սակավաթիվ մասնակցությամբ՝ Լոնդոնում, Մյունխենում, Օտտավայում, Միդելտոնում և այլուր: Խնդրագրեր հղվեցին ՄԱԿ-ին, պետությունների ղեկավարներին ու ղեսպանատներին: Որոշ երկրներում ցուցարարները բախվեցին ոստիկանության հետ:

1975-ին ցեղասպանության 60-ամյակը ամենուր նշվեց շատ ավելի մարդաշատ միջոցառումներով: Օրինակ, Բեյրութում ցույցին մասնակցեց 10 հզ-ից ավելի հայ, Նյու Յորքում՝ 100 հզ. և նույնքան Բուենոս Այրեսում: Ավելի քան 20 հզ. հայեր զանգվածային ցույցի դուրս եկան Թեհրանում:

Յեղասպանությունից 61 տարի անց, հատկապես նոր սերնդի մեջ

սակավ պահպանվում է իրենց արդարացի իրավունքները վերականգնելու վճռականությունը:

Վերջերս հայկական որոշ գաղտնի կազմակերպություններ կարծես վերականգնել են ահաբեկչության հուսահատ քայլերի դիմելու գործողությունները: Սա նոր զարգացում է, որը վկայում է որոշ հայերի մոտ խաղաղ միջոցներով իրենց արդար դատը հետապնդելու հուսահատության մասին:

Հայերը լավ են կազմակերպված: Հայ դատը հետապնդելու համար բոլոր երկրներում, ուր հայեր են ապրում, նրանք ունեն կենտրոնից ղեկավարվող Հայ ազգային կոմիտեներ, որոնք բուռն գործունեություն են ծավալում իրենց ապրած երկրներում և մի շարք այլ պետություններում: Այդպիսի գործունեության հետևանքն են Ուրուգվայի ներկայացուցիչների տան և սենատի 1970-ի և 1971-ի բանաձևերը՝ Հայկական հարցը ՄԱԿ-ում բարձրացնելու, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների տան 1975-ի բանաձևը հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ¹:

Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի թուրքական լոբբին կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց ենթահանձնաժողովի նիստերում թուրքիայի հայերի ցեղասպանության մասին զեկույցին: Հարյուրավոր նամակներ ուղարկվեցին ենթահանձնաժողովի անդամներին՝ դատապարտելով այդպիսի միջամտությունը թուրքիայի ներքին գործերին: Հետևանքը եղավ այն, որ ենթահանձնաժողովի (ԺՆԱ) շատ անդամներ, այդ թվում՝ Միացյալ թագավորության փորձագետը, բողոքարկեցին զեկույցի անաչառությունն ու զեկուցողի անկախությունը որոշակի քաղաքական ճնշումից²:

Պ ա հ ա ն ջ ն Եր

1. Հայերը պահանջում են, որպեսզի 1915-ին և հաջորդ տարիներին հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ՄԱԿ-ի միջո-

¹ 1980-ական թթ. նույնպես ԱՄՆ-ի կոնգրեսը քանիցս անդրադարձել է այդ հարցին, բայց համապատասխան բանաձևի ընդունումը միշտ խափանվել է հարցի քննարկման տարբեր փուլերում (վերջին անգամ 1990-ի հունվարին):

² Դա 1974 թվականին էր: Հարցը այնուհետև ընդմիջումներով քննարկվեց մինչև տաթթի 24-րդ կետը, որտեղ հայերի ցեղասպանության մասին մասնավորապես ասված էր. «Անկախ հեղինակությունների և վկաների արժանահավատ գնահատմամբ, թուրքիայի հայ բնակչության կեսից ավելին, ըստ երևույթին, սպանվել կամ մահվան կարավաններ է ուղղարկվել: Դա հաստատվում է ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի և Մեծ Բրիտանիայի արխիվատարմագրված, այդ թվում՝ նրա դաշնակից Գերմանիայի դիվանագետների վկայություններով»:

ցով դատապարտվի միջազգային ընկերակցության, ինչպես նաև հենց Թուրքիայի կողմից:

2. Պետք է ընդունվի այն իրողությունը, որ 1915-ին սկսված ցեղապանությունը շարունակվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայերին չի արտոնվում վերադառնալ իրենց հայրենիքը, որի հետևանքով նրանք օտար երկրներում աստիճանաբար կորցնում են իրենց ազգային ինքնությունը. և որ հնագույն հայ մշակույթի հուշարձանները նպատակասլաց կերպով ավերվում են Թուրքիայում, կամ թողնվում բախտի քմահաճույքին. որ Թուրքիայի հայությունը ենթարկվում է հալածանքների, — ահա այն ամենը, ինչ վիճակվել է հայերին ներկա Թուրքիայում:

3. Այս անարդարությանը վերջ տալու համար այժմ Թուրքիայի բռնագրավման տակ գտնվող և բնիկ հայությունից զրկված Հայաստանի մեծ մասը պետք է վերադարձվի իր օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական ակնարկ

BURNEY, Charles, and D. M. LANG, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London and New York, 1971

DER NERSESSIAN, Sirarpie, *The Armenians*, London and New York, 1969

LANG D. M., *Armenia, Cradle of Civilization*, London, 1970

LEHMANN-HAUPT, C. F., *Armenien Einst und Jetzt*, 3 Bd., Berlin, Leipzig, 1911—1931

LYNCH, H. F. B., *Armenia. Travels and Studies*, 2 vols., London, 1901: Reprinted by Khayats, Beirut, 1965

MORGAN, Jacques de, *Histoire du peuple arménien*, Paris, Nancy, 1919

ORMANIAN, Patriarch Malachia, *The Church of Armenia*, new ed., London, 1955

PASDERMADJIAN, H., *Histoire del' Armenie*, 2 nd ed, Paris, 1964

Հայկական հարցը և օսմանյան ցեղասպանությունը

ANDERSON, M. S., *The Eastern Question, 1774—1923*, London, 1966

BRYCE, James, Viscount, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1877

DAGHLIAN, Levon K., *Under the Gallows*, Belmont, Mass., 1970

GIDNEY, James B., *A Mandate for Armenia*, Ohio, 1967

GÖKALP, Zia, *The Principles of Turkism*, trans. Robert Devereux, Leiden, 1968

HOSTLER, Charles W., *Turkism and the Soviets*, London, 1957

HUOSEPIAN, Marjorie, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, London, 1972

HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence*, 1918, University of California Press, 1967

HOVANNISIAN, Richard G., *The Republic of Armenia*, vol. 1: 1918—1919, University of California Press, 1971

KAYALOFF, Jacques, *The Battle of Sardarabad*, The Hague and Paris, 1973

KARABEKIR, Kazim, *Istiklal Harbimiz (Our War of Independence)*, Istanbul, 1960 and 1969

KAZEMZADEH, F., *The Struggle for Transcaucasia (1917—1921)*, New York and Oxford, 1951

LEPSIUS, Johannes, *Deutschland und Armenia, 1914—1918*, Potsdam, 1919

LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd ed., London, 1968

LUKE, Sir Harry, *Cities and Men, an Autobiography*, vol. 2, London, 1953

MORGENTHAU, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918

NAIM BEY, *The Memoirs of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportation and massacres of Armenians*, 2nd ed., Newtown Square, Pa., 1964

NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, 1963

NERSISIAN M., G., (ed), *Genotsid Armyan v Osmanskoy Imperii*, Yerevan, 1966

NOREHAD, Bedros, *The Armenian General Benevolent Union*, New York, 1966

SURMELIAN, Leon, *I Ask you, Ladies and Gentlemen*, London, 1946

TORIGUIAN, Shavarsh, *The Armenian Question and International Law*, Beirut, 1973

TOTOVENTS, Vahan, *Scenes from an Armenian Childhood*, trans., M. Kudian, London, 1962

[TOYNBEE, Arnold, (ed.)], *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Preface by Viscount Bryce, London, 1916

TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914—1918*, Princeton, 1968

VRATSIAN, S., Hayastani Hanrapetutiun, (The Republic of Armenia), Beirut, 1958

WERFEL, Franz, The Forty Days [of Musa Dagh], trans. G. Dunlop, London, 1934

ZENKOVSKY, Serge A., Pan-Turkizm and Islam in Russia, Cambridge, Mass, 1960

ARMENIA IN THE NINTIES

PROSPECTS AND DANGERS

Christopher J. Walker

ՔՐԻՍՏՈՖԵՐ ՈՒՈՔԸՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ ԵՎ ՎՏԱՆՂՆԵՐ

Ութսունական թվականներին մենք դարձանք Հայաստանին և հայ ժողովրդին վերաբերող նշանակալից փոփոխությունների վկաները: Առաջին հերթին դա Հայաստանի և Ղարաբաղի միավորման լայնամասշտաբ կամպանիան է: Ղարաբաղի ժողովրդի սկսած և երկու տարվա ընթացքում տարվող այդ պայքարը շարունակվում է: Իշխանությունների՝ հիմնախնդրի վերաբերյալ արդարացի և դեմոկրատիայի սկզբունքների վրա հիմնված որոշում ընդունելու ցանկություն չունենալը ոչ միայն առաջ է բերում հայերի հուսախաբություն, այլև վտանգ է ստեղծում ամբողջ ռեգիոնում: Բախման ընդլայնվելու և սաստկանալու հնարավորություն գոյություն ունի: Ութսունական թվականների ընթացքում տարվում էր նաև մեկ այլ՝ 1915 թվականի եղեռնի ճանաչման կամպանիա: Այս առումով որոշակի առաջընթաց կա, մասնավորապես, Եվրոպական խորհրդարանում, սակայն այդ հարցը մեծ ջանքեր կպահանջի և մեծ չափով օրակարգում կմնա իննսունական թվականներին: Սփյուռքի շրջաններում նկատելի է առավել մեծ միասնություն, մասամբ որպես Ղարաբաղյան շարժման հետևանք և մասամբ որպես եղեռնի ճանաչման պայքարի արդյունք: Անցյալ տարի Հայաստանի հյուսիսում տեղի ունեցած ողբերգական երկրաշարժը նույնպես խթանեց այդ միասնությունը: Ինչ էլ լինի, պարզ է, որ ութսունականներին առաջ թնշված խնդիրներն առավել մեծ աշխատանք կպահանջեն իննսունականներին:

Քանի որ Խորհրդային Հայաստանն այսօրվա վիճակով միակ հայկական պետությունն է, այն էլ առաջին հերթին պետք է լինի մեր տեսադաշտում, այլ ոչ ենթադրյալ Հայաստանը կամ հայկական սփյուռքի համայնքներից որևէ մեկը: Ղարաբաղից և հանրապետության հյուսիսի վերականգնումից բացի, Հայաստանը պետք է լուծի նաև այլ կարևոր խնդիրներ. շրջակա միջավայրի առողջացում, հասարակական կյանքի ժողովրդավարացում: Այս հարցերը, հավանաբար, օրակարգում կլինեն նաև իննսունական թվականներին: Սակայն առավել կարևոր թեման, որ զբաղեցնում է մարդկանց մտքերը և չի իջնում մեր մամուլի էջերից, հենց Ղարաբաղն է:

Կարելի է լոկ ապշել Արկադի Վոլսկու ղեկավարած Հատուկ կառավարման կոմիտեի ձախողման առթիվ: Ծատ անհասկանալի բաներ կան Վոլսկու անհաջողության պատճառների առնչությամբ և բազմաթիվ հարցեր են ծագում, որոնց դժվար է պատասխանել: Անկողմնակալության պատրանք ստեղծելու ձգտող իշխանություններն արդյո՞ք ադրբեջանցիներին ծածուկ բարենպաստող գաղտնի պլան ունեն Անդրկովկասում: Անցած երկու տարվա իրադարձությունների արդյունքում ադրբեջանցիների դիրքերը նախընտրելի են երևում: Այսօր զինված ադրբեջանցիները շրջապատում են Ղարաբաղը, և Բաքուն Հայաստանին տնտեսական շրջափակում է պարտադրում: Տարօրինակ է, որ Մոսկվան ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում ընդդեմ Բաքվի գործողությունների: Ադրբեջանցիների զինված բանդաները հարձակվում են Ղարաբաղի, Հայաստանի, այդ թվում նաև երկրաշարժից տուժածների համար օգնության բեռներ տեղափոխող տրանսպորտի վրա, թալանում և ոչնչացնում են դրանք և ոչ մի պատասխանատվություն չեն կրում:

Ավելին, ռեզիդում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին լուրերը ԽՍՀՄ-ում մատուցվում են ադրբեջանցիների համար նպաստավոր լույսի ներքո: Եթե իսկապես այդ ամենը տեղի է ունենում գաղտնի պլանի համաձայն, ապա նման իրավիճակում ինչպե՞ս պետք է գործեն հայերը՝ ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքում:

Սրանք բարդ հարցեր են, որոնք անհրաժեշտ է քննարկել, եթե նույնիսկ հստակ պատասխաններ էլ չունենան:

Միևնույն ժամանակ, հայերը հենց նրանով, որ առաջ են քաշել Ղարաբաղյան հարցը, այն արդեն դարձրել են օրախնդիր: Մենք պետք է աչքաթող չանենք հայերի համար բարենպաստ այս գործոնը: Հիմնախնդիրը օրակարգ է մտցվել: Դրա թաքցնելը և ժխտելը անցյալ փուլ է: Դա որոշակի հնարավորություններ է բացում: Չնայած հայերն այսօր նվազ նախընտրելի իրավիճակում են, բավարար համառություն, համբերություն և դիվանագիտություն հանդես բերելով, մշտապես և անդրդվելի քաղաքական կամպանիա անցկացնելով, հնարավոր է, որ Ղարաբաղը միավորվի Հայաստանի հետ: Բայց եթե դա կայանա էլ, տեղի կունենա ոչ շուտ:

Ղարաբաղյան խնդիրը երկու տեսանկյուն ունի. վարչական կառուցվածքը փոխելու բուն պայքարը և խնդրի լուսաբանումը, որը նույնքան կարևոր է: Հարկ է քննարկել ՏԱՍՍ-ի և խորհրդային այլ նորությունների գործակալությունների կողմից խնդրի լուսաբանման հարցը: Ինչո՞ւ դրանք անաչառ տեղեկություն չեն տալիս հայկական դիրքորոշման վերաբերյալ: Սումգայիթյան կոտորածը նշվում է լոկ հպանցիկ, հաշվի չի առնվում այն փաստը, որ Անդրկովկասում առաջինը բռնության դիմեցին ադրբեջանցիները սումգայիթյան կոտորածով: Միևնույն ժամանակ հայերին մեղադրում

են այն բանի համար, որ նրանք պահանջում են Հայաստանի հետ Ղարաբաղի միավորում՝ չնայած դա լիովին համապատասխանում է վերակառուցման գաղափարներին:

Ժողովրդավարության և մշակութային ինքնավարության արդարացի պահանջները ճնշվում են, իսկ Ջիյա Բուցիաթովի և նրա մանկավիճիկների շուրջիստական հարձակումների առջև կանաչ լույս են վառում Բաքվում: Ղարաբաղի հայկական պահանջատիրությունը աչքի է ընկնում աներկիմաստությամբ և ուղղամտությամբ: Դա հզոր և պարզ գաղափար է. արդարություն և ժողովրդավարություն Ղարաբաղի ժողովրդի համար: Հետևաբար, այդ պահանջը բավարարելու անկարող ցանկացած իշխանություններ պետք է ձգտեն որքան հնարավոր է մշուշապատել բախման իրական բնույթը: Այստեղից էլ՝ Ղարաբաղյան հարցում լրատվության հետ կատարվող ձեռնածության կարևորությունը: Եթե մենք նույնիսկ չենք կարող բացատրել ԽՍՀՄ-ում նման լրատվական ձեռնածության պատճառը, կարևոր է ընդունել, որ դա տեղի է ունենում և միշտ հիշել այդ մասին:

Թե ինչո՞ւ է նման բան տեղի ունենում ԽՍՀՄ-ում, այն էլ հրապարակայնության դարաշրջանում, առեղծվածներից միայն մեկն է: Բայց կան նաև մյուսը, զանգվածային լրատվության արտասահմանյան միջոցները ինչո՞ւ են հետևում խորհրդային գծին ու հիմնականում անհաջող լուսաբանում կամ բացատրում հայերի չափավոր և օրինական պահանջները: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես «Նյու Յորք թայմսի» մոսկովյան թղթակից Բիլ Քելլերը համաձայնում է Բաքվի մեկնակերպին և թաքցնում բախման իրական բնույթը՝ Ղարաբաղի ժողովրդի ճնշվածությունը ադրբեջանական կառավարման ներքո: «Սփեքթեյթըր ուիքլիում» հրապարակված է «Դեյլի սթարի» մոսկովյան թղթակցի հոդվածը, որտեղ իշխում է հակահայկական տրամադրվածությունը: Ափսոսանքի է արժանի նաև այն, որ «Ինդեփենդենթից» Ռուսիերտ Բորնուելը բախման մասին գրում է, լինելով միայն Բաքվում՝ չայցելելով Երևան կամ Ստեփանակերտ: Ջուտ քաղաքական բանավեճ-քննարկումների ոլորտում ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Ամերիկայում, հակահայկական տեսակետները, փաստորեն, ավելի մեծ օժանդակության արժանացան, քան հայկական տեսակետը: Ասվածից պարզ է դառնում, որ ԱՄՆ-ում զանգվածային լրատվության միջոցներ մուտք գործելու համար հայերը պետք է պայքարեն: Հակահայկական լրբքի կողմից օգտագործվող (և բավականին լայնորեն) եղանակներից մեկն այն է, որ հանուն Ղարաբաղի պայքարը ներկայացվում է ոչ թե որպես պայքար արդարության և ժողովրդավարության համար (այսինքն՝ խնդիր, որ կարելի է լուծել), այլ որպես էթնիկական, ցեղային, կրոնական և այլն, այդ իսկ պատճառով՝ փակուղային, լուծում չունեցող:

Սրանք, ովքեր Արևմուտքում օժանդակում են Ղարաբաղյան շարժմանը, իրենց փաստարկները պետք է արտահայտեն պարզ, հստակ և ամ-

բողջական: Այն ամենը, ինչ վերաբերում է դարաբաղյան ժողովրդի փաստացի վիճակին, պետք է արտացոլվի, մեկնաբանվի, ոչինչ չի կարելի մի կողմ թողնել՝ որպես ակնհայտ բան: Ճանկացած աղբբեջանամետ փաստարկ կամ հայտարարություն, որքան էլ անհեթեթ լինի, պետք է մեկնաբանվի, դրանք չի կարելի անպատասխան թողնել, քանի որ դա կդիտվի որպես աղբբեջանական տեսակետին սատարելու վկայություն: Ջիյա Բուճիաթովի առաջ քաշած ցանկացած փաստարկ պետք է քննարկվի ամբողջությամբ: Անհրաժեշտ է մեկնաբանել նաև հիմնախնդիրը կողմնակալ լուսաբանող արևմտյան լրագրողների հողվածները:

Իրենց հայացքներն առաջ մղելիս հայերին անհրաժեշտ է լինել քննախույզ, մանրակրկիտ և մանրամասների մեջ ճշգրիտ: Պահանջների արդարացիությունը դեռ չի նշանակում դրանց ինքնակա իրականացում: Իրավունքներն անհրաժեշտ է ապացուցել, պաշտպանել, դրանց մասին գրել, պայքարել հանուն դրանց, լոբբիավորել ազգային և միջազգային համաժողովներում: Հանուն մարդու իրավունքների և ժողովրդավարական ազատությունների կոչերը քաղաքական գործընթացի լոկ մի մասն են ամբողջ աշխարհում՝ չնայած դրանք ցանկացած քաղաքական պահանջի ամենակարևոր հիմքն են: Այս պարագաներում զլոբբալ հայտարարությունները անտեղի են, Ղարաբաղին վերաբերող քննարկումներում դրանք չպետք է լինեն: Դրանք միայն կամրապնդեն ստերեոտիպները Արևմուտքում, իսկ ստերեոտիպները և ընդհանրացումները չեն կարող օգնել: Անհրաժեշտ է ստեղծել մարդու իրավունքների խախտման, ազգային իրավունքների ոտնահարման և այլ կոնկրետ դեպքերի հավաքանիներ: Դա մանրագին և քրտնաջան աշխատանք է պահանջում:

Ղարաբաղյան հարցի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայերի պահանջները՝ փոխադրած ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների լեզվի, շատ ավելի ծանրակշիռ են հնչում: Դրանք ուղղված են ընդդեմ Աղբբեջանի կողմից 1923 թվականից Ղարաբաղում հաստատված անօրինության, մարդու բնական իրավունքների ժխտման, երեխաներին հայոց լեզու սովորեցնելն արգելելու, այն տերիտորիաներն աղբբեջանցիներով բնակեցնելու, որոնք լքել են հայերը հարազատ հողի վրա կյանքի անտանելի պայմանների պատճառով: Հայերը շեշտը պետք է դնեն ժողովրդավարական սկզբունքների վրա, իսկ դա էլ հենց անհրաժեշտ հնչողություն չունեցավ վերջին 20 ամիսների ընթացքում:

ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների համար պայքարը շատ հեշտորեն կարող է վերափոխվել բախման՝ ավանդական ազգամիջյան թշնամանքի հողի վրա: Մենք տեսել ենք, թե ինչպես դա տեղի ունեցավ Լիբանանում և Օլսթերում: Ողբերգություն կլինեք, եթե դա տեղի ունենար Անդրկովկասում: Իսկ դա կարող է պատահել, եթե խլանա հայերի ծայրը հանուն ժողովրդավարության և դրան փոխարինի հնչեղ կոչն առ Արև-

մուտք՝ օգնելու իրենց քրիստոնյա եղբայրներին և քույրերին: Եթե այդպիսի կոչ երբևէ հնչի, այն ժամանակ բախումը, հնարավոր է, անլուծելի կդառնա: Հայերը եզակի հնարավորություն ունեն ընտրություն կատարելու: Կա՛մ օժանդակել պայքարին Անդրկովկասում՝ դրա էությունն արտահայտելով ժողովրդավարության սկզբունքներով, կա՛մ բախումը հավերժ և անլուծելի որմնաշարել ցեղային ատելության միջնադարյան ամբողջ պատերի մեջ:

Եկեք քննարկենք արևմտյան լրագրողների տարօրինակ հակվածությունը աղբբեջանական տեսակետին և Ղարաբաղի կարգավիճակը փոխելու հնարավորության ժխտմանը: Հնարավոր է, դա լրագրողական անտեղյակության հետևանք է, հնարավոր է՝ աղբբեջանցիների կողմից «բարեկամական» ճնշման կամ այլ ազդեցության արդյունք: Բայց, կարծում եմ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև արևմտյան մտածողության հենքը, որը քելլերյան տիպի հողվածների լույս աշխարհ գալու հնարավորություն է ստեղծում: Ես կհանդգնեի մի այսպիսի միտք արտահայտել. պարզունակացնող անդյուրաբեկ արևմտյան խելքն ուզում է, որ ամբողջ Արևմուտքը լինի քրիստոնեական և «լավ», իսկ ամբողջ Արևելքը՝ մուսուլմանական և «վատ», որի վրա կարելի լինի պրոյեկցել իր ողջ «վատը»: Արևելյան այնպիսի ազգերի գոյությունը, ինչպիսին հայերն են, որոնք քրիստոնյաներ են, հակասում է այդ հիմնարար դասդասմանը: Արևմտյան մտածողությունն էլ հենց չի ուզում իմանալ քրիստոնյա ազգերի մասին Ասիայում:

Հասկանում եմ, որ սա լոկ տեսություն է և որ կարող է մտացածին թվալ: Բայց կարևոր է հրաժեշտ տալ հայերի մեջ բավականին տարածում գտած այն գաղափարին, թե մյուս քրիստոնյա ազգերը միշտ կօգնեն իրենց: Դա անիրատես քաղաքականություն է և ժողովուրդների ու ազգերի միջև իրական կապերի լիովին խեղաթյուրված պատկերացում: Քրիստոնեությունը որպես ընդհանրություն գոյություն ունի միայն միջին դարերից սկսած և միայն 17-րդ դարից, այսինքն՝ 300 տարի, Եվրոպան ինչ-որ իմաստով քրիստոնեական աշխարհամաս է: Եվրոպայի ժողովուրդներին ողողել են ռացիոնալիզմի, մատերիալիզմի և ժողովրդավարության օվկիանոսների ալիքները: Ավելին Բրիտանիայի տնտեսական և ստրատեգիական շահերը նրան ստիպել են վերջին 150 տարում Մերձավոր Արևելքում իր գլխավոր դաշնակից դիտել ոչ թե մի որևէ քրիստոնեական երկրի, այլ Օտոմանյան թուրքիային: Վիկտորիա թագուհին պաշտում էր Աբդուլ Համիդի թուրքիան: 1870-ական թվականներին նա սպառնում էր հրաժարվել գահից, եթե իր կառավարությունը ընդգծված թուրքամետ քաղաքականություն չվարեր: Ոչինչ չի կարող ավելի հստակ ցուցադրել, թե որքան անկենսունակ է ազգերի նվիրվածության, հավատարմության գաղափարը՝ հիմնված կրոնի վրա: Այնուամենայնիվ, հենց այդ գաղափարին են մինչև

այժմ շարունակում մնալ կապված շատ հայեր: Դա մեռյալ գաղափար է, որը հայերի գործն առաջ չի տանի ոչ մի պայքարում: Ժողովրդավարության ներդաշնակ հարաբերություններ բոլոր ժողովուրդների միջև, ինչպիսին էլ լինի նրանց մշակութային կամ էթնիկական անցյալը՝ ահա միակ հնարավոր սկզբունքները ներկայումս և ապագայում: Եվ հենց այդ սկզբունքներն աչքի առաջ ունեն հայերը, երբ առաջ են քաշում Ղարաբաղի հիմնախնդիրները՝ չնայած դրանք այնքան էլ պարզորոշ չեն արտահայտվում: Ղարաբաղի ժողովրդին ամենից շատ կարող է օգնել ժողովրդավարության լեզուն, որը բարձր և հստակ է հնչում: Եթե դուք ուզում եք օգնել նրան, խոսեցեք ժողովրդավարության լեզվով: Իսկ եթե ուզում եք օգնել աղբբեջանցիներին, խոսեցեք կրոնական տարբերությունների, խաչակրաց արշավանքների և միջնադարի լեզվով:

Հայաստանում, Ղարաբաղից բացի, օրակարգում կան և այլ կարևոր հիմնախնդիրներ: Բնապահպանական պայքարը դրանցից մեկն է և այն տարվում է: «Նաիրիս» գործարանը փակելու կամպանիան այսօր պայքարի մի մասն է: Մեծամորի ԱԷԿ-ը կանգնեցված է. անշուշտ, դա բարիք է ամբողջ երկրի համար: Բայց այդ որոշման հակառակ կողմը՝ այս ձմեռ էլեկտրակառույցի պակասն է՝ դրանից բխող տնտեսական և անձնական անհարմարություններով հանդերձ: Բնապահպանական պայքարից բացի, կա նաև դեպոպուլյացիայի (արտագաղթի) հիմնախնդիրը, որի դեմ չի կարելի աչք փակել: Չեռնոո՛ւ է, արդյոք, Հայաստանին, ասե՛նք նաև ողջ ժողովրդին, որ հազարավոր հայեր արտագաղթեն Կալիֆոռնիա: Անհրաժե՛շտ է արդյոք ԱՄՆ-ում նրանց քաղաքական փախստականների կարգավիճակ տալ: Չեմ ուզում այստեղ այս հարցի առթիվ վիճարանության մեջ մտնել, բայց ուզում եմ նշել միայն այն, որ կարող է աչքաթող արվել վիճարանությունների ժամանակ, որ գործողությունները հետևանքներ են ունենում: Մի րոպե պատկերացնենք, որ ապագայում մեծ թվով հայեր իսկապես մեկնում են Կալիֆոռնիա: Արդյո՞ք հայ մշակույթն ու ինքնությունը ի վիճակի կլինեն դիմանալ մի այդպիսի արյունահոսության: Անցյալում մեծ հայրենասերներ էին այն մարդիկ, ովքեր 17-րդ դարի սկզբի թուրքապարսկական պատերազմների հետևանքով ցաքուցրիվ եղած հայերին համոզում էին հետ վերադառնալ և ապրել Հայաստանում: Նրանք տեսնում էին այդպիսի քաղաքակառույցի հետևանքները. նրանք տեսնում էին հեռավոր ապագան: Տարօրինակ է, որ այսօր հակառակն է կատարվում:

Հայկական քաղաքական ակտիվության մեկ այլ կարևոր ոլորտ է 1915 թվականի եղեռնը ճանաչելու պայքարը: Մենք պետք է ընդունենք հսկայական հաջողություններն այս ուղղությամբ, որոնք ձեռք են բերվել ութսունականներին. ժողովուրդների մշտական տրիբունալի դատավճիռը 1984 թվականին, ՄԱԿ-ի կողմից 24-րդ պարագրաֆի ընդունումը, որ պատրաստել է Բենջամին Վիտակերը Ժնևի ենթահանձնաժողովում և քվեարկու-

թյունը Եվրոպական խորհրդարանում 1987 թվականի հունիսին Ստրասբուրգում: Սակայն բարեհոգության տեղիք պիտի չտալ, և հայերը պետք է պայքարեն յուրաքանչյուր դյուլմի համար իրենց պահանջները այլ համաշխարհային համաժողովներում ճանաչել տալու ճանապարհին, և դա մեծ ջանքեր կպահանջի: Բանն այն է, որ ինչպես և դարաբաղյան հիմնախնդրի դեպքում, Եվրոսյալի որոշ հաստատություններում և կառավարություններում, ինչպես նաև ամբողջ Ամերիկայում առկա է բնագաղային մի կայուն միտում՝ ընկալել, առաջին հերթին, իսկ հնարավոր է նաև միայն, հակահայկական տեսակետը: Մենք դա տեսանք հայկական տեսակետն արտահայտած Ալեք Մանուկյանին ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջորջ Շուլցի տված պատասխանում: Ամերիկյան իշխանությունները ցույց տվեցին, որ իրենք պատրաստ են ուշադրության արժանացնել նրանց հավաքները ովքեր բռնություն ու անարդարություն են գործել, այլ ոչ թե նրանց գոհերի հայացքներն ու զգացմունքները: Ահա այն կառուցվածքը, որի շրջանակներում ԱՄՆ-ում քննարկումներ են տեղի ունենում 1915 թվականի ցեղասպանության վերաբերյալ: Թուրքիայի կարիքները, նրա ցանկությունները, վրդովմունքի և վիրավորված արժանապատվության զգացմունքներն անմիջապես և մեքենայորեն հաշվի են առնվում: Ներկա և անցյալ ցավը, որ զգում է հայ ժողովուրդը ոչնչացման, հրեշավոր կոտորածի և որպես դրա հետևանք՝ հայրենիքի կորստյան պատճառով, վարչակազմը չի ընկալում: Ահա թե ինչու պայքարը պետք է շարունակվի:

Իսկ ինչպիսի՞ք են եզրակացությունները: Գլխավորը, որ եղեռնի վերաբերյալ յուրաքանչյուր խոսք, հետազոտություն լինի հնարավորին չափ առավել պարզ, հստակ, որքան հնարավոր է առավել մանրակրկիտ հիմնավորված լինի սկզբնաղբյուրներով: Կարելի է միայն ափսոսալ, որ հալերն ալսբան երկար հույս էին դրել երկրորդական կամ կասկածելի աղբյուրների վրա՝ պարզաբանելով 1915 թվականին կատարվածը, այլ ոչ թե միանգամից դիմել լավագույն արխիվային փաստաթղթերին: Ափսոս, որ ոչ ոք չի պատրաստել Գերմանիայի և Ավստրիայի արխիվների փաստաթղթերի անգլերեն լեզվով ժողովածու՝ չնայած որոշ փաստաթղթեր թարգմանվել են ֆրանսերեն: Դրա անհրաժեշտությունն առանձնապես զգացվում է, երբ բանավե՛ն է տարվում եղեռնի փաստի շուրջ, կամ երբ դրա վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկություն է պահանջվում, այդպիսի ժողովածու չկա սակայն: Այս ասպարեզում 90-ական թվականներին պետք է հսկայական աշխատանք տարվի: Հայոց եղեռնի վերաբերյալ դեռ բազմաթիվ կարևորագույն հետազոտություններ պետք է կատարվեն:

Մի մեծ բացթողում ես կա: Դա այն է, որ չի ներկայացվում եղեռնի հասկանալի պատճառը և դրա հանգամանքները: Ցանկացած ոչ հայ, երբ առաջին անգամ լսում է եղեռնի մասին, ուզում է իմանալ, թե ինչու է դա տեղի ունեցել: Ինչո՞ւ են թուրքերը սպանել բոլոր հայերին: Երբեմն

լուրջ պատասխան է տրվում, ըստ երևույթին, ճիշտ պատասխան. պանթոնի քարտեզի հետևանքով՝ թուրքալեզու ժողովուրդների կողմից թուրքական էթնոսի հիման վրա միասնական պետություն ստեղծելու ցանկությամբ, ինչը ենթադրում է հայերի ոչնչացում: Նրանք, ովքեր ոչ այնքան քաջածանոթ են պատմությանը, ասում են, թե եղեռնը տեղի ունեցավ, որովհետև թուրքերը մուսուլման են, հայերը քրիստոնյա, իսկ մուսուլմանները միշտ ուզում էին սպանել քրիստոնյաներին: Սակայն դա չի բացատրում այն իրողությունը, թե հայերն ինչպես կարողացան գոյատևել մինչև այդ՝ գտնվելով մուսուլմանական շրջապատում: Եկեք դիմենք հենց պատմությանը:

Այս դարի սկզբին, երբ օսմանական սահմանադրության ընդունմամբ կասկածի տակ դրվեց թուրքերի ավանդական առավելությունը, նրանք նոր իդենտիֆիկացում (նույնականացում) սկսեցին փնտրել: Երեք այլընտրանք կար: Առաջինը՝ օսմանիզմ, ընդհանուր օսմանյան հայրենասիրության որոնում՝ անկախ ռասայից կամ ծագումից: Երկրորդը՝ իսլամ, որը դժվարություններ էր խոստանում ոչ միայն քրիստոնյա ժողովուրդների, այլ քրիստոնյա պետությունների հետ, և բացի այդ, նոր թուրքերի շատ լիդերներ արեփստական ու պոզիտիվիստական հայացքներ ունեին: Երրորդ այլընտրանքը թուրքիզմն էր, դոկտրինա, որը անցկատելիորեն վերափոխվեց պանթոնիզմի:

Եվ այսպես, ի՞նչ ընտրեցին թուրքերը: Նրանք ընտրեցին թուրքիզմը, և մինչև 1911 թվականը երիտթուրքերը հիմնականում համակված էին թուրքիստական գաղափարներով: Ընդունելով թուրքիզմը, թուրքերը մի կողմ նետեցին իսլամը: Այդ իսկ պատճառով հայերի այն համոզմունքը, թե իրենց բոլոր դժբախտությունների ելակետը Օսմանյան կայսրության մուսուլմանական էության մեջ է, որոշակիորեն պետք է փոխել: Երիտթուրքերի եռապետները՝ Էնվեր, Թալեաթ և Ջեմալ, հավատացյալներ չէին: Նրանք երբեք մզկիթ չեն գնացել: Նրանք նույնիսկ ծածուկ անհավատներ չէին, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդն էր: Այնուամենայնիվ, շատ հաճախ, երբ կարդում ես հայկական եղեռնի մասին, տեսնում ես, որ ոչ միայն հատուկ ընդգծվում է թուրքերի իսլամական էությունը, այլ, որ առավել լուրջ է, չի բացահայտվում թուրքիզմի իսկական և սպառնալից բնույթը: «Բյուրյուն թյուրքլեր բիր օրդու» (թուրք. «Բոլոր թուրքերը մի բանակ են») . սա է թուրքիզմի դաժան և սարսափազդու էությունը: Սա քաղվածք չէ դուրանից: Սա Ջիյա Գյոքալփի հղած կարգախոսն է, որն էլ կամախում, Մեսթենեում և Դեյր էզ Զորում հարյուր հազարավոր հայերի սպանության իսկական շարժառիթը եղավ: 1988 թվականի փետրվարի սումգայիթյան ջարդերը նույնպես այդ են վկայում: Իսկ շատ հայեր գիտեն, արդյոք, թե ինչ է նշանակում այդ կարգախոսը, և շատե՞րն, արդյոք, կարող են բացատրել դրա նշանակությունը ոչ հայերին: Այդ կարգախոսը

նշանակում էր մահ հայերի համար: «Բյուրյուն թյուրքլեր բիր օրդու» էությունն արտացոլող քանի՞ թուրքական տեքստեր են թարգմանվել անգլերեն կամ ֆրանսերեն: Քանի դեռ դրանք չեն թարգմանվել, միշտ բաց տեղ կմնա նրանց համար, ովքեր 1915—16 թվականների իրադարձությունների լուրջ ու մտածված բացատրություն են փնտրում: Այսօր ոչ հայերը՝ կոնգրեսականներ, խորհրդարանների անդամներ, արտաքին գործոց նախարարներ կամ մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեների անդամներ, ուզում են հասկանալ: Պարզապես նրանք, ովքեր կարող էին նրանց օգնել հասկանալ, այդ բանը դեռ չեն արել: Որևէ մեկը մամուլում քննել է, արդյոք, «Թուրանչիլիք», «Թյուրքլուկլուք» և «Թյուրքլուք» կոնցեսյոնները՝ օգտագործելով այն ժամանակաշրջանի տեքստերը: Որքան գիտե՞մ ոչ: Հուսանք, որ ինստիտուցիոնալ թվականների վերջին, երբ հրապարակված կլինեն ռասիզմի, պանթոնիզմի վրա հիմնված դաժան, բիրտ հակահայկական բնույթ ունեցող որոշ տեքստեր, յուրաքանչյուր հետաքրքրվող կկարողանա հասու լինել հիմնախնդրի էությանը:

Համեմատության համար տեսնենք, թե հայերի մասին ինչպիսի կարգախոս է առավել հայտնի ամբողջ աշխարհում: Դա Հիտլերի հայտարարությունն է՝ արված Լեհաստանի վրա հարձակվելու նախօրյակին: «Վերջին հաշվով, ո՞վ է այսօր հիշում հայերի մասին»: Իսկ այդ հայտարարությունը նույնիսկ չի վերաբերում այն իրավիճակին, երբ վտանգված էր հայ ժողովուրդը: Այն վերաբերվում է բոլորովին այլ հանգամանքների և ուրիշ ժողովուրդի: Ես կարող եմ միայն զարմանալ, որ հայերը բուն իրադարձություններից 24 տարի հետո վկայակոչում են այդպիսի հայտարարություն ուրիշ ժողովուրդի մասին և ուշադրություն չեն դարձնում իրենց սեփական եղեռնի դրդապատճառների վրա: Սա ակներևաբար այն դեպքն է, որը հոգեբույժներն անվանում են խուսափում, կենտրոնացում ուրիշ մարդկանց վիճակի վրա, քանի որ, հնարավոր է, սեփական վիճակի վրա կենտրոնացումը չափազանց ցավազին կամ դժվար է:

Ոչ ոք չի ժխտում, որ հայերի համար դժվար է դիմել այդ բանին: Եղեռն թույլատրող գաղափարախոսություն փնտրել՝ նշանակում է ուշադիր դիտազննել մարդկային չարիքի ամենամութ ոլորտները, հնարավոր է՝ առավել արգելված ոլորտներ, որոնք տաբու են հանդիսանում: Եվ, այդուհանդերձ, եթե մենք ուզում ենք ինչ-որ կերպ հասկանալ, թե ինչ է տեղի ունեցել հայերի հետ 1915 թվականին, այդ ամենը պետք է հետազոտվի, և հետազոտողը մտովի պետք է վերապրի բոլոր տառապանքները: Ցավոք, առանց մարդկային էության ամենամութ կողմերին դիմելու, հնարավոր չէ հասնել հայերի եղեռնի պատմականորեն ճշմարիտ ըմբռնման:

Մեկ այլ հանգամանք, որի վրա պետք է ուշադրություն դարձնել, դա առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի թուրքական առաջնորդների բարձր ինտելեկտն է: Իրենց գաղտնի խորհուրդների ժա-

մանակ կրթված թուրքերը, հատկապես դոկտորները, մահվան և ուսայական սպանությունների առավել ընդունակ, հնարամիտ և հեռատես վաճառականներ էին: Հայերը շատ հաճախ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են գոեհիկ քաղաքագետ Թալեաթի անձի վրա: Ըսկ ես ասում եմ՝ ուշադրություն դարձրեք եվրոպական կրթություն ստացած Բեհաեդդին Շաքիրի և դ-ր Նազիմի վրա, և դուք կտեսնեք իթթիհատականների իսկական տիպաժների՝ մարդասպանների, նրբակիրթ ու հանգիստ վարվելակերպի մարդկանց, որոնք պարզապես տարել են հայերի տեղահանման ծրագրման աշխատանքը: Հետագոտեք նրանց աշխատությունները և գործունեությունը: Եվ կարողացեք Ջիյա Գյոքալիի ստեղծագործությունները: Ահա սրանք են ինքնուսական թվականների խնդիրները:

ԱՄՆ-ում և ամերիկյան արտաքին քաղաքականության նավարկողիով ընթացող եվրոպական երկրներում գոյություն ունի շահերի հավաքանիի նման մի բան, որը խոչընդոտում է հայկական տեսակետի հստակ շարադրանքին կամ հայկական հիմնախնդրի իրատեսական արտացոլմանը: Հնարավոր է, որ դրանում իրենց ներդրումն ունեն նաև հայերն իրենք՝ ամենայն արևելյանի հանդեպ իր նախապաշարումներն ունեցող արևմտյան հասարակությանը դուր գալու իրենց ձգտումով:

Սակայն ժողովուրդների համագործակցությունը և ստերեոտիպների փլուզումը կնպաստեն այնպիսի բարենպաստ մթնոլորտի ստեղծմանը, որպեսզի Հայկական հարցը լսելի դառնա: Մինչ Կովկասում ճշմարտության և կեղծիքի էությանը անդորարոնալը, անհրաժեշտ է, որպեսզի լինեն այնպիսի պայմաններ, որոնց դեպքում հայերին կլսեն:

Հայաստանի անցյալը և նրա այսօրվա պահանջները վարկաբեկելու կամպանիան ամրապնդվում է Թուրքիայի կառավարության կողմից դրամի նեղ օգտագործմամբ: Մասնավորապես Արևելյան և Եվրոպական հետազոտությունների ինստիտուտի (SOAS, London University) ժամանակակից Թուրքիային վերաբերող հետազոտությունների ծրագիրը թուրքական կառավարությունից տարեկան 10 հզ. ֆունտ ստեռլինգի նվիրատվություն է ստացել: Ես կցանկանայի իմանալ, ինչպիսի՞ն է այդ հետազոտությունների անկախության աստիճանը նման նվիրատվությունից հետո, չի՞ ազդի, արդյոք, դա քրդերի և Թուրքիայի այլ ազգային փոքրամասնությունների, ձախ ուժերի և նույնիսկ ութ տիպի ոստիկանական ուժեր (ընդ որում, բոլորն էլ՝ զինված) ունեցող պետական կարգի կառուցվածքի պրոբլեմների՝ ինստիտուտի ուսումնասիրությունների ազատության վրա: Կարծում եմ, կարելի է համոզված լինել, որ հայերը շրջանցվելու են: Որքան էլ մենք ափսոսայինք բրիտանական ակադեմիական ավանդույթների և մեթոդների անկման համար, ինչ-որ չափով թուրքական կառավարության ձեռնարկմանը արժանին պետք է մատուցել, որն իր «տարեկան նպաստն» է կարողացել ներդնել այն պահին, երբ համալսարանները և

դրանց հետազոտական ծրագրերը բացվել են արտասահմանյան կառավարությունների օժանդակության առջև՝ բրիտանական ինտելեկտուալ ժառանգության և ստանդարտների աղավաղմանը համահունչ:

SOAS-ին հատկացվող պաշտոնական թուրքական դոտացիաների լուսի ներքո հետաքրքիր է իմանալ, թե ի՞նչ են գրում թուրքերը հայերի մասին, ի՞նչ են այժմ նրանք հրապարակում: Վերջերս նայեցի «Հայերը պատմության մեջ և Հայկական հարցը» խորագրով Ստամբուլում հրատարակված գիրքը: Հեղինակը՝ Էսաթ Ուրաս: Դա Թուրքիայում առաջին անգամ 1950 թվականին հրատարակված գրքի թարգմանությունն է՝ որոշ լրացուցիչ նյութերով: Այդ գիրքը միաժամանակ և՛ ճշմարիտ չէ, և՛ փքուն-ճոռմաբան, և՛ չարամիտ-ոստիստական է:

Դրա բովանդակությունը ցուցադրում է միջնադարյան բանտապահի, բայց ոչ հանրապետություն անվանվող ժամանակակից պետության քաղաքացու մտածելակերպը: Դրանում հաստատվում է հայոց պատմության, լեզվի, մշակույթի և հասարակության վրա անհիմն ու հախուռն հարձակումներով արտահայտվող դիրքորոշումը: Ժխտվում է ոչ միայն հայերի ձգտումը ավելի լավ ճակատագրի, մշակույթի զարգացման և այլն, այլև հենց նրանց էթնիկական ինքնությունը: Աբդուլ Համիդի կտորածները ժխտվում են, իսկ 1915 թվականի եղեռնը չի եղել և չէր կարող լինել, եթե դատելու լինեցեք այդ գրքի բովանդակությունից: Այդ գիրքը իսկապես կարելի է բաշխրոզուկի ձեռնարկ համարել: Այդ գրքում հեղինակը փորձում է աշխարհին ապացուցել, թե ինչքան քաղաքակիրթ ու արևմտականացած է Թուրքիան, որ այն եվրոպայի մի մասն է՝ եվրոպական ժառանգությամբ: Որ 1990-ականների Թուրքիայի ճակատագիրը դառնում է եվրոպական ընկերակցության մի մասը: Միակ եվրոպականը, որ առկա է գրքում, դա թերևս ծայրահեղ աջերի այն ուսայականությունն է, որը մի քանի ամիս առաջ խաթարեց Ստրասբուրգի խորհրդարանի աշխատանքը: Հիրավի տարօրինակ է, որ Թուրքիան իրեն համարում է հանրապետություն և հանդես է բերում այդչափ չնչին հանրապետական գաղափարներ: Նույնիսկ հին օսմանյան ժամանակներում հայերին վերաբերող շատ ավելի ողջամիտ և ժամանակակից հայացքներ էին հրապարակվում:

Բուն Հայաստանում այսօր բանավեճեր են գնում երկրի ապագա կողմնորոշման վերաբերյալ. Հայաստանը դեռ Ռուսաստանի՝ որպես պանթուրքիզմի դեմ պաշտպանի կարիքն ունի՞, թե նման դիրքորոշումը վկայում է գաղութներին հատուկ ստրկական հոգեբանության մասին, և որ պանթուրքիզմի հին գաղափարները այլևս մեռյալ են, իսկ Հայաստանը շրջապատող երկրներն այժմ զբաղված են իրենց սեփական խնդիրներով: Այս կապակցությամբ կուզենայի ասել հետևյալը. եկեք հիշենք հայերի դեմ աղբբջանցիների ֆիզիկական կամպանիան՝ Սումգայիթը, Կիրովաբադը, Բաքուն, ամենօրյա սպանությունները Ղարաբաղում: Եկեք նույնպես հի-

շենք, որ աղբբեջանցիները բացահայտ կոչ արեցին բռնազավթել Ջանգեզուրը, և որքան գիտեմ, մի քանի հարձակում գործեցին Ջանգեզուրի վրա:

Ֆիզիկական կամպանիան՝ մի կողմից: Այժմ տեսեք, թե ինչ է կատարվում Հայաստանից արևմուտք: Ֆիզիկական կամպանիա չկա, բայց ինտելեկտուալ տեղորոշումի մշտական կամպանիան առկա է, ծայրահեղ ռասիստական հարձակումներ, որոնք փաստորեն հայերի ոչնչացման կոչեր են հանդիսանում: Ահա հենց այդ էլ մարմնավորում է էսաթ Ուրասի գիրքը, և այդ գիրքն էլ իշխանությունները նպատակահարմար գտան հրատարակել 1989 թվականին: Հայերի վրա Բաքվից ֆիզիկական հարձակումների և Անկարայից նրանց վրա ինտելեկտուալ հարձակումների միջև փոխլրացում չկա՝, արդյոք, այստեղ:

Ջարմանալի է, որ Հայաստանի ապագային վերաբերող բանավեճերում ոչ ոք, ըստ երևույթին, չի ուզում ուսումնասիրել երկու կայսրությունների՝ Ռուսաստանի և օսմանյան Թուրքիայի դիրքորոշումները, որոնք Հայաստանը կիսել են միմյանց միջև գաղութատիրության և հետգաղութատիրության ժամանակներում: Անհրաժեշտ է համեմատել և հակադրել դրանք: Իհարկե, Ռուսաստանը Հայաստանի հանդեպ գործել և գործում է գաղութատիրական ձևով: Իսկ մի՞թե Թուրքիան՝ ոչ:

Բնականաբար Ղարաբաղյան հարցը ծագելու ժամանակվանից սկսած շատ քննադատություն եղավ Հայաստանի հանդեպ Մոսկվայի մոտեցման վերաբերյալ: Եվ իրոք, ինչ-որ մի տարօրինակ և տրամադրություն զգող բան կա նրանում, թե ինչպես է Մոսկվան մոտենում Կովկասի հիմնախնդիրների լուծմանը՝ ընդ որում և՛ գործողություններում, և՛ լրատվական ձեռնածություններում: Սակայն Մոսկվայի և Հայաստանի միջև գաղափարական կոնֆլիկտ չկա: Մոսկվան չի ձգտում Հայաստանի ոչնչացման և չի պնդում, թե Հայաստանը լոկ հնագույն աշխարհագրական հասկացություն է, ինչպես դա անում է Անկարան: Գուցե խորհրդային կոմունիզմը ներկայումս լավագույն սպեղանին չէ Հայաստանի համար, սակայն պետք է մտածել նաև այն մասին, թե ինչպիսին կարող է լինել այլընտրանքը: Ըստ իս, չի կարելի մոռանալ Հյուսիսային Կիպրոսի ճակատագրի մասին: Ոչ ոք առանձնապես ոչինչ չարեց այնտեղից թուրքական զորքերը դուրս բերելու համար: Եթե Թուրքիան շարժվի Հայաստանի վրա, երբ ուսներն ի վերջո հոգնեն հայերի հայրոջանքների առարկա լինելուց, ապա աշխարհը, իմ կարծիքով, անտարբեր կմնա: Մոսկվայի հետ Հայաստանի դժվարությունները պատահական են, այն դեպքում, երբ Թուրքիայի և թուրքիզմի հետ բախումը ներկա փուլում խորը և գաղափարական է:

Ինչպիսի փոփոխություններ էլ տեղի ունենան ինքնուրույնական թվականներին, Թուրքիայում հայերի հանդեպ վերաբերմունքի մեջ առանձնակի փոփոխություններ են չեն կանխատեսում: Ըստ երևույթին, կպահպանվի որևէ ինտելեկտուալ հրապարակայնության բացակայությունը: Դա նշա-

նակում է, որ կմնա սրբագրվող պատմությունը, օսմանական (թուրքական) պատմության հոռի փաստերի ժխտումը, կմնա պետության կողմից խրախուսվող նյութերի հրապարակումը՝ լուրջ ակադեմիական հետազոտությունների փոխարեն: Այնուամենայնիվ, որոշ թուրք վտարանդի լրագրողներ կասկածի տակ են դնում թուրքական արժեքների մեջ շեշտերի ճշտությունը և, հատկապես, վիճարկում են պետության ու բանակի նվաճումների արժեքը՝ ի վնաս մարդու իրավունքների, մարդկային ինքնատիպության և համաշխարհային մշակույթի: Լավ է, որ առկա է հարցերի նման դրվածքը, և, գուցե, հայերին հարկավոր է արձագանքել և օժանդակել դրան:

Թուրքիայի իշխող պաշտոնական հակահայկական գաղափարախոսությանն ընդդիմանալու հնարավոր եղանակներից մեկն է՝ ցույց տալ, որ դա հակառակ է քաղաքական դաշինք կնքելու, Եվրոպական ընկերակցության մեջ մտնելու Թուրքիայի հույսերին: Եթե հաջողվի ցույց տալ, որ մշակութային և քաղաքական ռեպրեսիաները այն մասշտաբով, որ կիրառվում են Թուրքիայում, անընդունելի են Եվրոպայի համար, դա կարող է ստիպել խորհելու: Գուցե, նպատակահարմար է հիշեցնել, որ բարբարոսաբար ոչնչացնելով հայկական մեծագույն եկեղեցիները, Թուրքիան ոչնչացնում է այնպիսի հրաշալի ճարտարապետական հուշարձաններ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն հենց այն ընկերակցության ճարտարապետության պատմության համար, որին ինքն ուզում է միանալ: Իհարկե, չի կարելի համոզված լինել, որ շոշափելի արդյունքներ կլինեն, սակայն արժե փորձել:

Աղբբեջանի և Թուրքիայի կողմից սպառնալիքների և ազգամիջյան հարաբերությունների ասպարեզում Մոսկվայի քաղաքականության մեջ որոշակիության բացակայության պայմաններում Հայաստանը դժվար ժամանակներ է ապրում: Չի կարող պատահել, որ Կովկասի և Հյուսիս-Արևմտյան Ասիայի քաղաքական քարտեզի վրա միանգամայն նոր դաշինքներ հայտնվեն: Հնարավոր է, չնայած նվազ հավանական, Ռուսաստանի իշխանության թուլացում կամ դադարեցում տարածքաշրջանում: Պր-ն Գորբաչովի հայտարարությունները մերձբալթյան հանրապետությունների, հատկապես Լիտվայի վերաբերյալ, մատնանշում են ԽՍՀՄ-ի գոյություն ունեցող սահմանների գերակայությունը: Կարելի է ենթադրել, որ նույնը ճիշտ է և Անդրկովկասի համար: Բայց ցանկացած դեպքում հայերին անհրաժեշտ է նախատեսել նաև այսպիսի հնարավորություն. խորհրդային իշխանության թուլացում՝ հատկապես, եթե ուժեղանա Վրաստանի ճնշումը անջատման պահանջով: Ինչպիսի՞ք են այդ դեպքում Հայաստանի հեռանկարները: Դեպի ծով ելք չունեցող երկիրը Կովկասում ամենևին նույնը չէ, ինչ այդպիսի երկիրը Եվրոպայում: Աղբբեջանի կամ Թուրքիայի հետ որևէ դաշինքի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, քանի որ այդ

երկրները կայուն հակահայկական գաղափարախոսություն են դավանում: Մնում է նոր առաջնքի՝ Կրաստան, Հայաստան, Իրան երևան գալու հնարավորությունը:

Ես գտնում եմ, քաղաքական առումով նման դաշինքը հնարավոր է, քանի որ Իրանը երբեք գաղափարական առարկություններ չի ունեցել հայերի գոյության դեմ, ինչպես դա առկա է Թուրքիայում՝ ազգային փոքրամասնությունները ժխտող իր մշտական գաղափարախոսությամբ:

Այսօր Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը թեպետև դժվարություններ է ստեղծում հայերի համար, բայց սկզբունքորեն չի հակառակվում նրանց: Եթե ազգերի այդպիսի մերձեցումը տեղի ունենա ապա նման դաշինքը հաջողակ կլինի պետությունների աշխարհագրական մերձության պատճառով:

Մեկ այլ հանգամանք, որ ըստ իս, հայերին անհրաժեշտ է իմանալ, դա այն է, որ սառը պատերազմի ակնհայտ ավարտի հետևանքով իրադրությունը Թուրքիայում փոխվել է: Թուրքիան մշտապես օգտվել է ռազմական, դիվանագիտական և տնտեսական օժանդակությունից՝ Ռուսաստանից (կայսերական կամ խորհրդային) սպառնացող վտանգին համապատասխան: Այդ պատճառով, եթե պարզվի, որ Մոսկվայից սպասվող սպառնալիքը իսկապես կնվազի (իսկ ներկա պահին իսկապես որ դա այդպես էլ կա), ապա կվերանա նաև Թուրքիային ըստ ամենայնի օգնություն ցույց տալու գործոնը: Արդյունքում ԱՄՆ-ի արտաքին գործոց նախարարությունը կարող է ինքնուրույնություն ցուցաբերել Թուրքիայի շահերը շոշափող հարցերի հանդեպ՝ չնայած, որքան էս կարող եմ դատել, դա տեղի կունենա ոչ այնքան շուտ: Ես, այնուհանդերձ, թախանձագին խորհուրդ եմ տալիս օդային ամրոցներ չկառուցել և պատրանքների մեջ չընկնել (ինչպես հակված են անել ոմանք), թե փոփոխությունների առջին իսկ քամուց Սևրի դաշնագիրը լիովին ուժի մեջ կմտնի:

Հայերի հեռանկարները իննսունական թվականներին խիստ կտարբերվեն նախկինում եղածներից: Ես միայն հույսով եմ, որ սփյուռքահայերը բավականաչափ տեղյակ են այսօրվա իրողություններին և առկա հնարավորություններին, որպեսզի կարողանան ստեղծված իրադրությունը օգտագործել հօգուտ իրենց շահերի: Հանգամանքներն այսօր պահանջում են մտքի մեծ ճկունություն, գաղափարախոսության և պատմության բնագավառներում մեծ գիտելիքներ, Արևմուտքի տրամադրությունների և նախապաշարումների իմացություն, ինչպես նաև ճիշտ հետևություններ անելու կարողություն: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Հայաստանում այսօր հնարավոր է իրադարձությունների ցանկացած զարգացում: Հայերը համապատասխան ռազմավարություն պետք է ունենան ցանկացած հնարավորության համար, այլապես նրանք հանդգնում են երկրորդ ցեղասպանության զոհ դառնալ: Հնացած ու ոսկրացած մտածողությունը, սփյուռ-

քահայերի վերջին ավելի քան քսան տարիներին տարանջատած հին բախումները, իհարկե, արդեն օգուտ չեն բերում: Լավ է, որ եկեղեցու անհամաձայնությունը, ըստ էության, հաղթահարված է, սակայն, ափսոս, որ հայկական համայնքներում փոփոխություններն ընթանում են դիմադրության հաղթահարումով, փոխանակ այն բանի, որ հնարավորության ի հայտ գալու դեպքում մերձեցման պատրաստակամություն լինի: Եթե սփյուռքահայերն օգնելու են հայրենիքի իրենց ազգակիցներին, ապա, ըստ իս, հենց սփյուռքում պետք է լինի առավել լուրջ և մեծ փոխմընդունում, ինչպես նաև միջազգային քաղաքականության քաջատեղյակություն:

Հայկական սփյուռքի՝ Ստեփանակերտում և Երևանում իրենց հայրենակիցների պայքարին օգնություն ցույց տալու հնարավորությունները շատ բանով սահմանափակ են: Բայց սփյուռքը կարող է օժանդակել այդ պայքարին՝ պրոպագանդելով այն, ուշադրություն սևեռելով նրա վրա, հասնելով այդ պայքարի արդարացիության ճանաչմանը, ինչպես պետական մակարդակով, նույնպես և մամուլում:

Սփյուռքի մշտական օժանդակությունը խիստ կարևոր է հայրենակիցների գործը հայրենիքում առաջ մղելու, Անդրկովկասում արդարացի կարգավորման հասնելու համար՝ անարդարության տասնամյակներից և Ղարաբաղի բնակչության բնական իրավունքները ոտնահարելուց հետո: Եկեք նրանց հաջողություն ցանկանանք իրենց համար վտանգավոր ժամանակներում: Եկեք նմանապես հաստատակամորեն որոշենք անել այն, ինչ իրապես հնարավոր է անել Արևմուտքում, որպեսզի օգնենք նրանց իրենց պայքարում հանուն արդարության և ապագայի անվտանգության:

ՀԱՅԵՐԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրության կողմից	3
Ներածություն	7
Առաջին մաս. Հայ ժողովուրդը	11
Հայաստանը	11
Ովքե՛ր են հայերը	13
Հայաստանը մեծ տերություն	15
Հայաստանի բաժանումը. Հայաստանի տրոհումը մասերի	15
Մեծ արտագաղթը	16
Երկրորդ մաս. Կոտորածների դարաշրջանը	18
Տասնիններորդ դար. Հայերը օսմանյան Թուրքիայում	18
Հայաստանը և մեծ տերությունները	20
Հայկական հեղափոխական շարժումը	22
Սուլթան Արդուլ Համիդը և 1894—96-ի կոտորածները	23
Հայերը ցարական Ռուսաստանում	24
Մի խաբեություն. Հայաստանը և երիտթուրքական հեղաշրջումը	25
Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայկական հարզի «վերջնական լուծումը»	27
Երրորդ մաս. Ընթացիկ վիճակը. ժողովրդի վերածնունդը	30
Անկախ Հայաստան, 1918—1920	30
Խորհրդային Հայաստանը՝ ազգային տուն	33
Որքա՛ն հայ կա	38
Հանրապետական Թուրքիան. կասկածելի ժառանգորդը	40
Հայ առաքելական (Լուսավորչական) եկեղեցու դերը	46
Մի քանի հայ առաջատար համայնքներն այսօր. Սփյուռքը	48
Եզրակացություն	56
Հավելված I. Սահմանափակումներ Թուրքիայի հայ համայնքների համար	58
Հավելված II. Հայկական հարզի նոր վերարծարծումը	62
Մատենագիտություն	64
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 90-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ՀՆՈՒՆԿԱՐՆԵՐ ԵՎ ԿՏԱՆԳՆԵՐ	69

Д. М. Ланг и К. Дж. Уокер

АРМЯНЕ

Перевод с английского Дж. Торосяна

1992

Հայկական հանրագիտարանի
գլխավոր խմբագրություն
Հասցեն. 375001, Երևան-1,
Թումանյան փ., 17

Գեղ. խմբագիր՝ Կ. Կ. Խաչատրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Ն. Սկրբյուկին
Սրբագրիչներ՝ Հ. Ա. Գասպարյան, Գ. Լ. Դրացյան և
Է. Ա. Խանիկյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 21. 01. 1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 2. 06. 1992 թ.:
Թուղթ՝ օֆսեթ, 60×90 1/16: Տպագրական 5 մամուլ, 4,49 հրատ. մամուլ: Տառատեսակը՝
«Եղեգնագիր»:
Տպաքանակ՝ 15000: Բարձր տպագրություն: Պատվեր՝ 382:
Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 375001, Երևան-1,
Թումանյան փ., 17:
ՀՀ մամուլի վարչության № 3 տպարան, Երևան, Մելիք-Ադամյան, 1:
Главная редакция Армянской энциклопедии,
375001, Ереван-1, ул. Туманяна, 17.
Типография № 3 Управления печати Правительства Республики Армения,
Ереван, ул. Мелик-Адамяна, 1.

ԼԱՆԳ (Lang) Դեյվիդ Մարշալ (1924—1991), անգլիացի կոմպոզիտոր, հայագետ: Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր (1968-ից):

1944—46-ին եղել է անգլիական փոխհյուպատոս Թավրիզում, ուր առնչվել է տեղի հայերի հետ: 1966, 1968 և 1974 թվականներին այցելել է Հայաստան: Նրա «Հայաստան, քաղաքակրթության օրրան» (1970), «Լեռների ժողովուրդներ. հիմնավորը Արարատն ու Կովկասը», (1971, համահեղինակ Չարլզ Բլենդի), «Հայերը. մի աքսորյալ ժողովուրդ» (1981) աշխատությունները նվիրված են հայ ժողովրդի պատմությանը, ավանդույթներին ու մշակույթին, Հայկական հարցի վերլուծությանն ու 1915—23-ի ցեղասպանությանը:

ՈՒՈՔՐ [Walker] Քրիստոֆեր Ջոզեֆ (ծն 1942), անգլիացի պատմաբան:

Զբաղվում է հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության ուսումնասիրությամբ: 1971-ի Չերչիլի հիմնադրամից նպաստ է ստացել և այցելել Արևմտյան Հայաստան (Կարս, Աճի, Վան, Դիարբեքիր, Ուրֆա, Այնթապ և այլն) և Հայաստան: 1980-ին լույս տեսավ նրա «Հայաստան. մի ժողովրդի վերապրումը» գիրքը, որն ունեցավ հինգ հրատարակություն (վերջինը՝ 1990-ին) և նվիրված է հայ ժողովրդի վերլուծական պատմությանը, մասնավորապես, Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականությանը, Մեծ եղեռնին, Հայաստանի Հանրապետության (1918—20) ստեղծմանն ու կործանմանը, հայ սփյուռքին: Գրքի վերջին հրատարակությունում, որը լույս տեսավ հեղինակի Հայաստան կատարած նոր այցելությունից (1989) հետո, տեղ են գտել նաև Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունն ու արցախյան հարցի ներկա վիճակը: Անգլիական գիտական մամուլում հաճախ հանդես է գալիս Հայաստանին և հայկական խնդիրներին նվիրված հոդվածներով: 1989-ի նոյեմբերին Օքսֆորդի համալսարանում հանդես է եկել «Հայաստանը 90-ական թվականներին. հեռանկարներ և վտանգներ» զեկուցմամբ, որի ամփոփումը զետեղված է ներկա գրքույկում:

9(47.925)
7-24